

Средњовековни манастир у Павловцима на Космају*

Просторно-архитектонска студија

СВЕТЛАНА МОЈСИЛОВИЋ

Донедавно је на мањој заравни изнад Тихановачког потока, у атару Кораћице, била позната само рушевина манастирске цркве триконхалне основе, саграђене од камена. На основу својих архитектонских карактеристика, црква је још почетком 20. века у научној литератури позната као грађевина моравске школе.¹ Најновијим археолошким истраживањима, поред цркве су откривене још три профане грађевине, подигнуте истовремено са сакралном.² Комплекс зграда, заједно са црквом, представља манастирско насеље, које је хронолошки одређено као просторна целина из почетка 15. века.³

Наше истраживање манастирског комплекса у Павловцима је усмерено ка проналажењу његових просторноархитектонских особености у оквиру посматране јединице. Истовремено је

Сл. 1. Приказ главних путева на подручју Космаја у XV веку.

Fig. 1. Vue des voies principales dans la région du Kosmaj au XVe siècle.

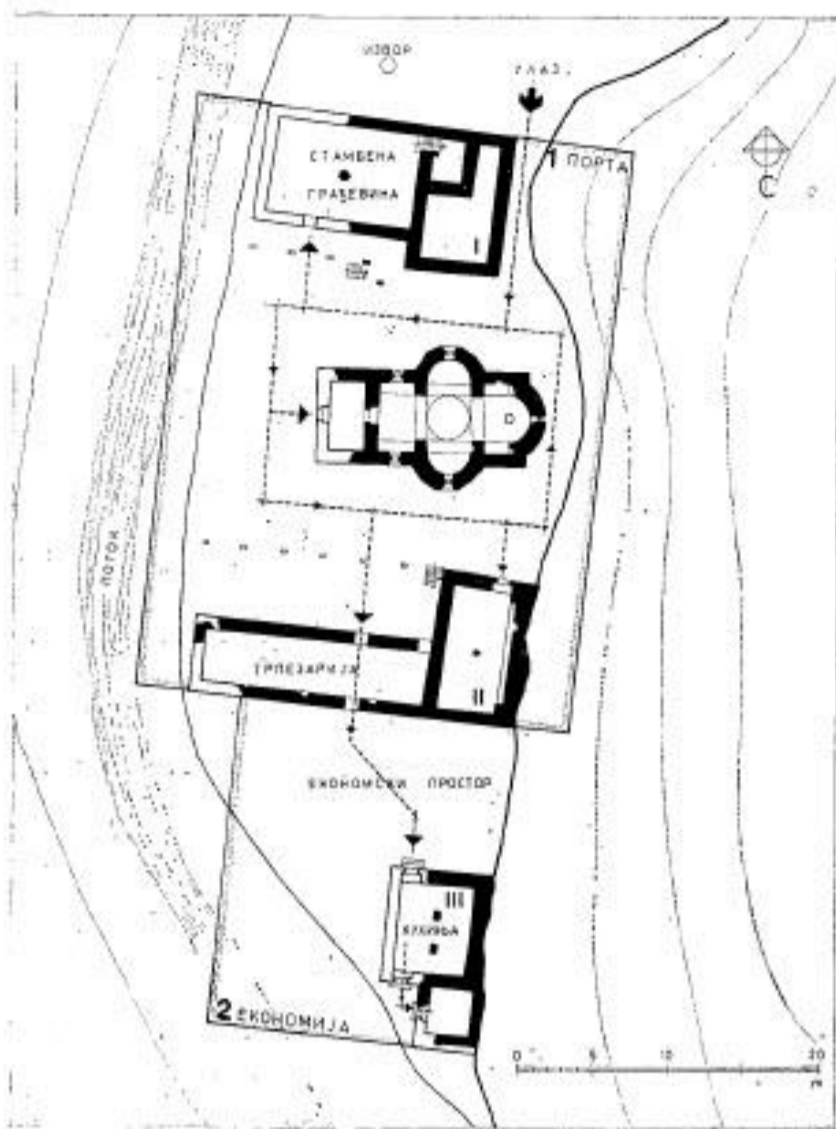
* Средњовековни манастир, у литератури познат као манастир Павловац, налази се на обронцима

Космаја, у атару села Кораћице. Село Павловци (данас припада Кораћици), на чијем се подручју налазио манастир, под овим је именом забележено на једној аустријској карти из 18. века (К. Јовановић, *Две старе цркве у Космају*, Старице (новога реда) III, (1908), 173—183). Исти назив се помиње и у писму деспота Стефана Лазаревића упућеном Дубровачкој Републици, написаном у Павловцех (Уп. Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I*, први део, Београд—Сремски Карловаци 1929, 232.). Ово писмо Љ. Стојановић датира у 1425. годину, а М. Динић у чланку *Сребреник крај Сребренице*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 364 напомена 17, помера датовање у 1424. годину.

¹ Као запустели манастир, Павловац помињу М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд, 1876, 65 и 66; Ј. Вујић, *Путешествије по Србији 2*, Београд 1902, 121. У научној литератури се јавља тек почетком 20. века. О манастирској цркви, као о грађевини моравске школе пишу: К. Јовановић, *Две старе цркве у Космају*, Старице (новога реда) III, (1908), 173—183; Ж. Татић, *Павловац под Космајем*, Старице (трећа серија) III, (1925), 3—9; М. Васић, *Жича и Лазарица*, Београд 1928, 155—156; Ж. Татић, *Павловац под Космајем*, Трагом велике прошлости, Београд 1929, 257—265; В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 240; *Археолошки споменици и налазишта II* (Централна Србија), Београд 1956, 123; Б. Бошковић, *Архитектура средњег века*, Београд 1962, 294; А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1962, 177 и 203.

² Истраживања овог локалитета започињу тек 1967. године. Уп. Д. Мадас, *Радови на цркви манастира Павловац*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе VIII, (1969), 189—191. Архитектонска истраживања и конзерваторске радове на манастирској цркви у овом периоду води арх. Оливера Кандић. Систематска истраживања манастирског комплекса су предузета 1973. године. Радове изводи Завод за заштиту споменика културе града Београда. Археолошка ископавања води М. Поповић, а истраживања архитектуре предузимају арх. Мила Вуловић (манастирска црква) и арх. Светлана Мојсиловић (манастирско насеље). Радови на истраживању су трајали до 1975. године, а од 1977. године започињу радови на обнови и конзервацији профаних објеката манастира. Ове радове води арх. Светлана Мојсиловић.

³ Систематским истраживањима је констатовано да се на локалитету могу издвојити четири културна хоризонта, који хронолошки обухватају: I хоризонт — антички период, II припада крају 13. и почетку 14. века. III припада некрополи из краја 14. века. Хоризонти су датовани на основу покретног материјала, старије грађевине нису пронађене осим негатива каменог зида који припада II културном слоју. Једини архитектонски остаци на овом локалитету, припадају средњовековном манастиру. Уп. М. Поповић, *Manastir Pavlovac u Koraćici*, *Arheološki pregled* 15, 1973 (1974), 125—127; *isto*, *Arheološki pregled* 16, 1974, (1975), 132; S. Mojsilović, *Pavlovac, Koraćica, Kosmaj—manastirski kompleks*, *Arheološki pregled* 19, 1977 (1978), 119—121; S. Mojsilović, *Pavlovac — manastirski kompleks u Koraćici na Kosmaju*, *Arheološki pregled* 20, 1978, (1979), 138—140; М. Поповић, *Манастир Павловац*, Старице XXX, 1979 (1980), 75—81.

Сл. 2. Манастир у Павловцима — просторна анализа комплекса са схемом кретања.

Fig. 2. Monastère à Pavlovci, — analyse de l'étendue du complexe avec le schéma de circulation.

Сл. 3. Манастирска црква у Павловцима XV век. (снимак М. Дедића).

Fig. 3. L'église du monastère à Pavlovci au XVe siècle (photo M. Dedić).

истраживање усмерено ка проналажењу и издвајању оних просторно-архитектонских карактеристика које, у оквиру настајања манастира, представљају типичну просторну појаву специфичног средњовековног насеља.

Осим просторне организације, посебна пажња је посвећена профаним грађевинама, чија примарна архитектонска обележја немају типски карактер, док је сакрални објекат, као програмски-функционално познат, разматран само у оквиру основне тезе.

О подручју доњег Космаја и селу Павловцима у почетку 15. столећа, нема много података. Ове области су се налазиле у саставу српске средњовековне државе деспота Стефана Лазаревића. Међу ретким историјским изворима који говоре о овом подручју је и једно писмо деспота Стефана, упућено Дубровчанима, а написано у Павловцима 1424. године.⁴ Ово је једини за сада познати историјски извор који помиње средњовековно насеље, на чијем се подручју налази манастирска целина, предмет наших разматрања. Следећи помен Павловаца потиче из турских времена и пописа Влаха београдске нахије, из 1528. године,⁵ а први помен манастира у атару истоименог села, налази се у попису

⁴ Уп. Љ. Стојановић, *наведено дело*, 232 и М. Динић, *наведено дело*, 364 нап. 17.

⁵ Уп. Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда I*, св. 1, Катастарски пописи Београда и околине 1476—1566, Београд 1964, 91.

села београдске нахије, из 1536.⁶ и попису нахије Авала из 1560. године,⁷ где се помиње манастир св. Николе унутар села Павловци.

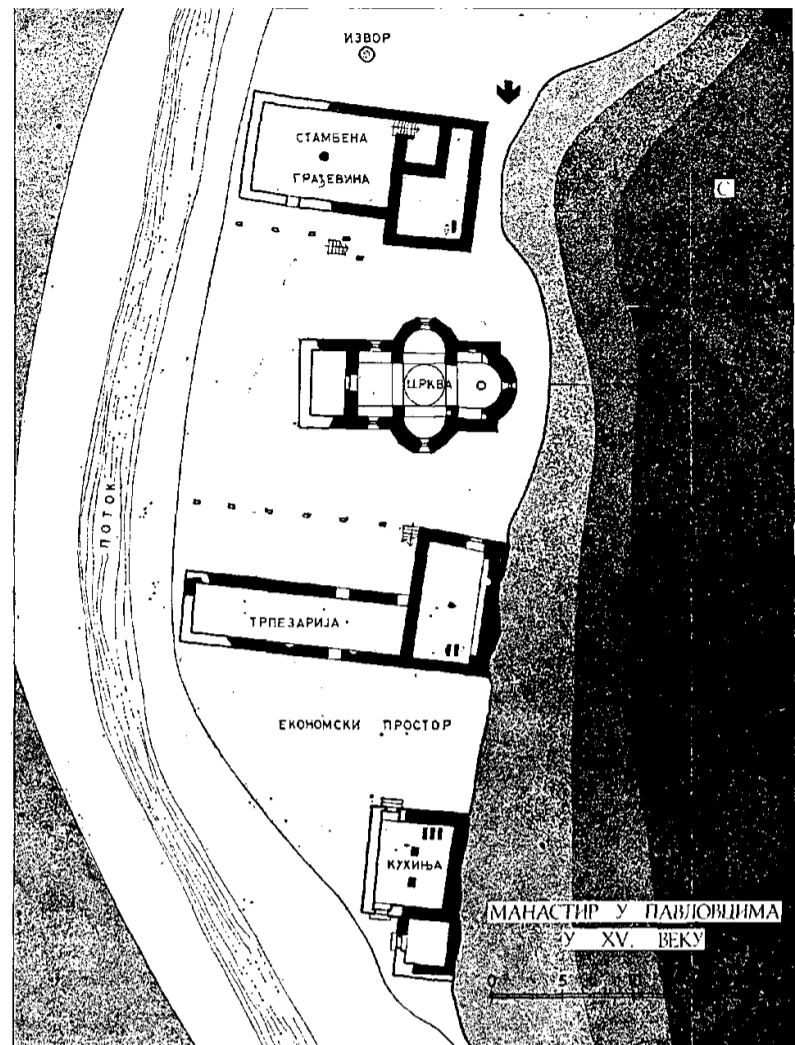
Располажући овако оскудним писаним историјским изворима о средњовековном насељу и манастиру у Павловцима, можемо да говоримо једино на основу проучавања материјалних и архитектонских остатака на терену, који пружају могућност да се анализом просторно-архитектонских особености затеченог наслеђа и материјалне културе, осветли и културно-историјска клима у овим областима.

Мало се зна и о насељима на подручју Космаја у 15. веку.⁸ На основу оскудних теренских података (стара гробља, црквине или појединачни археолошки налази) на још неистраженом подручју, може се претпоставити да се у овим областима, у 15. веку, одвијао врло интензиван живот.

Један од важних средњовековних путева, који је од Београда преко Авале, Ропчева, Неменикућа водио према југу, пролазио је поред Павловаца, рачвајући се на овом месту у неколико праваца: према Смедереву и нешто ниже према Руднику (сл. 1).⁹ Један део трасе овога пута преко Космаја је и данас познат. Он се налази између Павловаца и Неменикућа у подножју виса Кошутнице, данас запуство, код мештана познат као стари турски пут. О насељеним местима, са траговима средњовековног живота, осим Павловаца — данашње Кораћице, има још података: у Неменикућама — лакалитет Кастаљан,¹⁰ нешто северније — манастир Тресије,¹¹ у Сибници — место Манастирине, у Ропчеву, по предању на месту Анатеми налазио се манастир, у атару Влашке, у потоку Кокорину, забележени су средњовековни налази керамике, а у Марковцу, на старом гробљу поред нове цркве, налази се споменбелег деспоту Стефану Лазаревићу.¹²

Манастир у Павловцима је у средњем веку био на врло живој комуникацији — у њеној непосредној близини. Подигнут на осунчаној страни стрме падине од серпентина, на платоу изнад потока, на месту већ означеном као култни простор,¹³ средњовековни манастир има традиционалну — карактеристичну локацију.

Манастирско насеље се просторно развијало као уже манастирско језгро, са грађевинама непосредно уз цркву, и шире, обухватајући простор средњовековног села. И данас се један део старе Кораћице, назива Прњавор, а ливаде западно од манастира, изнад потока, познате су као манастирске стаје. Ужу просторну организацију манастира карактеришу објекти постављени у низу, међусобно паралелни, са једне стране прислоњени уз стену, а са друге омеђени усеком речног корита (сл. 2). Овакав ситуациони план манастирског насеља, посматран у оквиру генезе манастирског простора на подручју Средњовековне Србије,¹⁴ представља атипично

Сл. 4. Ситуациони план комплекса (идеална реконструкција).

Fig. 4. Plan de la situation du complexe (reconstruction idéale).

⁶ Исто, 337.

⁷ Исто, 557.

⁸ Уп. Р. Т. Николић, *Околина Београда, Насеља српских земаља СЕЗ V, НСЗ 2, Београд 1903, 901—1077*; Б. М. Дробњаковић, *Насеља и порекло становништва, СЕЗ 26, Београд 1930, 1—96*.

⁹ Уп. Б. М. Дробњаковић, *наведено дело, 50 и даље*; *Археолошки споменици и налазишта II, 109*.

¹⁰ О овом средњовековном комплексу (са детаљним прегледом извора и литературе) уп. Гордана Марјановић Вујовић, *Манастирски комплекс Кастаљан, Старице XXX, 1979 (1980), 83—87..*

¹¹ В. Б. Вујовић, *Тресије, Црквени споменици на подручју града Београда II, Београд 1973, 335—342*. У истом чланку је дат преглед извора и литературе о овом манастиру.

¹² О остацима средњовековних насеља и манастира на Космају в. Б. М. Дробњаковић, *наведено дело, 14 и даље*. О споменбелегу деспота Стефана Лазаревића в. П. Поповић—С. Смирнов, *Ава српска натписа на камену из прве половине XV века, Гласник СНД XI (Скопље 1933), 258—261*; Г. Томовић, *Морфологија ћирилских натписа на Балкану, Београд 1974, 104—105*.

¹³ На простору где је изграђен средњовековни манастир постоји старија некропола. Уп. М. Поповић, *Манастир Павловац, 76*.

¹⁴ О манастирском простору на подручју средњовековне Србије в. S. Mojsilović, *The Disposition of Monasteries in Mediaeval Serbia, (BULLETIN Internationales Burgen Institut № 35)*; С. Мојсиловић *Просторна структура манастира средњовековне Србије (у штампи)*.

просторно решење. Концепт устаљене кружне просторне схеме, познат на ширем подручју од 12. века, овде није поновљен. Разлог који је условио стварање новог просторног концепта свакако не лежи у природи изабраног терена, како би се могло тумачити. Локација и природни услови се одабирају за већ раније осмишљену просторнофункционалну јединицу, која се ни у ком случају не формира стихијски. Ова, у извесном смислу слободна диспозиција нашег манастира — реч „слободна“ треба тумачити у односу на старију строго контролисану схему — највероватније је условљена променама карактеристичним за период на крају 14. и у почетку 15. века. Неке нове тежње у просторним решењима које срећемо у унутрашњој структури градова из овог периода (Крушевац,¹⁵ можда и Сталаћ),¹⁶ иако још недовољно истражене и дефинисане, указују на могућност повезивања појава. Одвајање грађевина од спољног зида утврђења и стварање независне унутрашње просторне диспозиције, довело је до нових архитектонских решења. Просторна диспозиција средњовековног манастира у Павловцима, посматрана у оквиру региона, има неке заједничке особине са просторним целинама Кастаљаном и Милентијом.¹⁷ Код оба поменута

локалитета неки објекти су грађени као слободне грађевине, прислоњене ужом страном уз падину. Сличног је решења и просторна целина „Трговиште“ у Расу,¹⁸ иако је функционално различита.

И поред неких просторних карактеристика које указују да манастир у Павловцима нуди ново просторно решење, он има и традиционалне елементе организације простора, карактеристичне за манастирску целину.

Централно просторно решење, са црквом као доминантом у центру система, има и овај манастир. Ако посматрамо хоризонтални план манастирског насеља, јасно се уочава обликовање

¹⁵ Б. Бошковић, *Место Крушевца у систему утврђених градова средњовековне Србије*, *Старинар* XXX, 1979 (1980), 8—11; М. Ковачевић, *Профана архитектура средњовековног Крушевца — Резултати досадашњих истраживања*, *Старинар* XXX, 1979, (1980), 13—28.

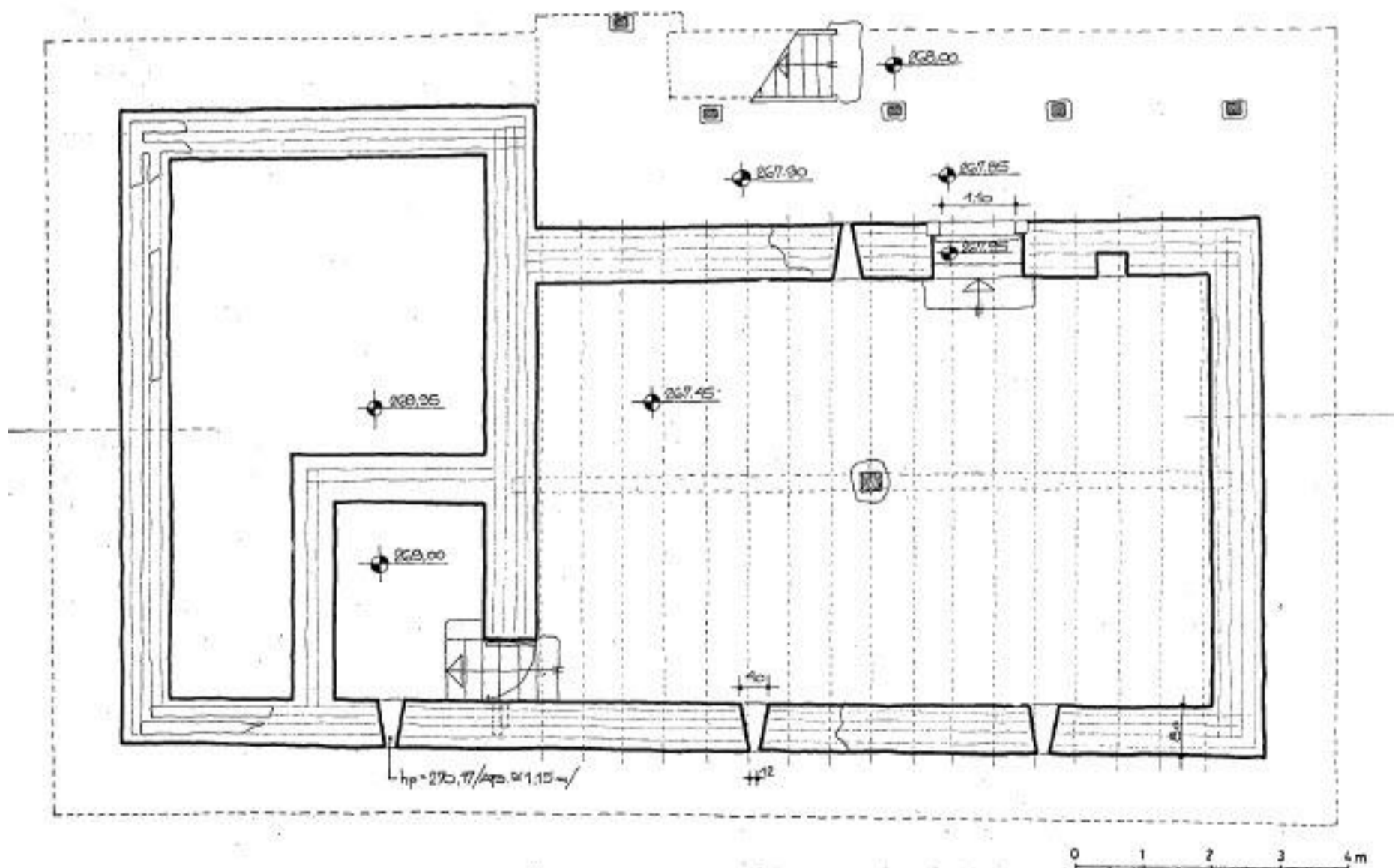
¹⁶ Истраживања Сталаћа још нису окончана. Најновијим археолошким ископавањима су откривени профани објекти који наговештавају нову просторну организацију. Уп. *Средњовековни Сталаћ*, Крушевац 1979, 3—16.

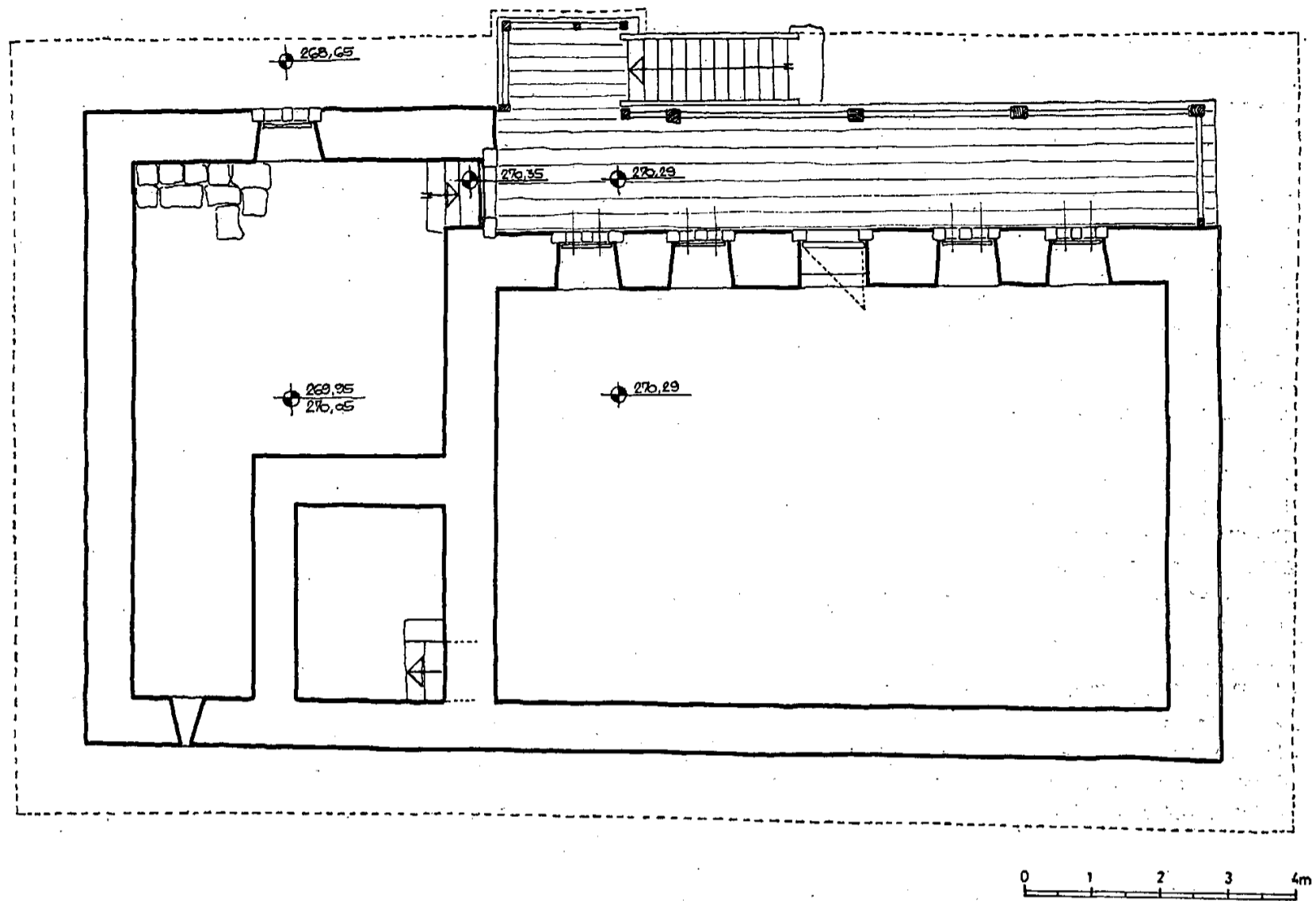
¹⁷ Г. Томић, *Нека питања у вези са профаном архитектуром у комплексу Милентије*, *Старинар* XXX, 1979 (1980), 55—63.

¹⁸ О истраживањима Трговишта у Расу в. *Arheološki pregled* 14, 1972 (1973), 144—151; исто, 15, 1973 (1974), 105—107; исто, 16, 1974 (1975), 135—137; исто, 17, 1975 (1976), 138—139.

Сл. 5. Основа приземља стамбене грађевине (I) из XV века.

Fig. 5. Plan du rez-dechaussée de la maison d'habitation (I) du XVe siècle.

Сл. 6 Основа спрата стамбене грађевине (I) из XV века.

Fig. 6. Plan de l'étage de la maison d'habitation du XV siècle (I).

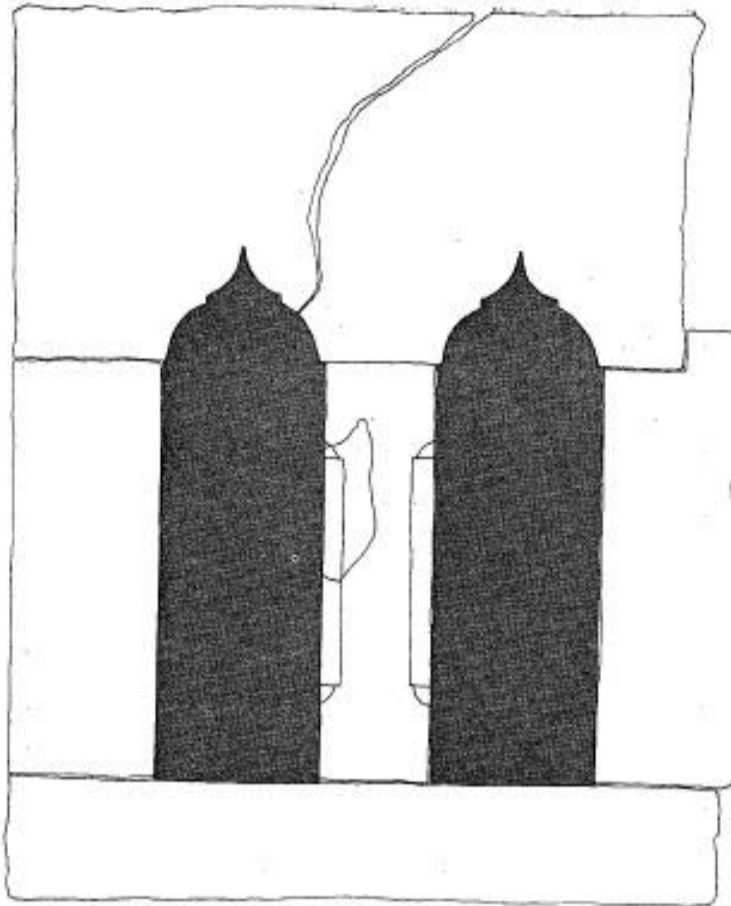
уже затворене схеме са црквом у центру. Грађевине са северне и јужне стране уоквирују цркву, остварујући класичну просторну схему, док се економски простор са неопходном зградом развија упоредо са овом зоном, са њене јужне стране. Тако се цела просторна јединица може посматрати у оквиру две функционално самосталне групације: I — ужа порта са црквом у центру и II — економски простор (сл. 2). У контексту континуитета просторне иконографије манастира, прва групација би одговарала зони намењеној култу, а друга пратећем садржају.¹⁹

Једно од важних питања у овом случају је ограђивање манастира и улаз. Ужи простор манастира је морао бити ограђен; то је једна од примарних карактеристика и услов за организацију овакве, садржајно одређене просторне структуре. Код манастира у Павловцима улогу ограде са источне стране преузима вертикална стеновита падина, а северна и јужна страна су затворене објектима. Ограђивање комплекса са западне стране — према потоку — могло је бити изведено на два начина: зиданом оградом или неком дрвеном конструкцијом. Сондажна истраживања терена на том месту нису дала

податке о зиданој конструкцији, те претпостављамо да је простор са западне стране могао бити омеђен дрвеном оградом. Једно од кључних питања је положај и број улаза у манастир. Ако анализујемо хоризонтални план комплекса, уочавамо да је градитељ прислонио зграде уз стеновиту литицу ужом страном. На месту прислањања, само са унутрашње стране, поставио је зид са лицем од камена. Оваква диспозиција је карактеристична за објекте који се налазе са јужне стране манастирске цркве. Грађевина северно од цркве, и поред истоветних теренских околности, није грађена на овај начин. Њен источни зид је одмакнут од стене за око метар и по, изграђен је од камена, а има: два лица — према унутрашњем и спољном простору. Та чињеница нам указује да је у истим теренским околностима градитељ на овом месту дао функционално различито решење. Разлог за повлачење грађевине према западу има једино оправдање у стварању неопходног простора са те стране. Имајући у виду да се дуж целе западне границе комплекса пружа усек речног корита, који је врло неповољан за прилаз, и да се стрма падина налази одмах поред последњег објекта у низу са јужне стране, претпостављамо да се у манастир улазило са североисточне стране — између сте

¹⁹ О унутрашњој диспозицији манастирског простора в. С. Мојсиловић, *Просторна структура манастира средњовековне Србије*.

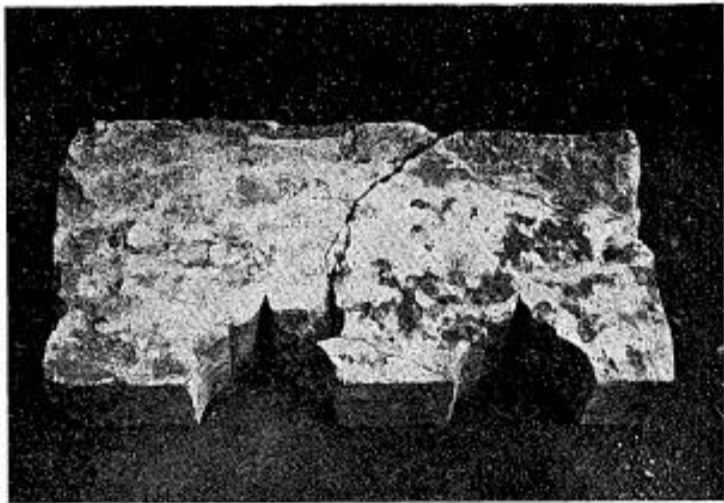
ПАВЛОВАЦ

0 5 10 20 30cm

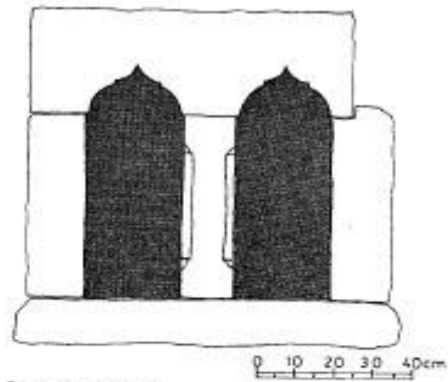
Сл. 7. а) Прозорски отвор типа бифоре стамбене грађевине из XV века и паралеле XV век.
б) Манастир у Павловцима — остаци бифоре XV век (снимак М. Поповића).

Fig. 7. a) ouverture de la fenêtre du type biforium dans la maison d'habitation du XVe siècle, et ses parallèles du XVe siècle. b) Monastère à Pavlovci, — restes du biforium du XVe siècle (photo M. Popović).

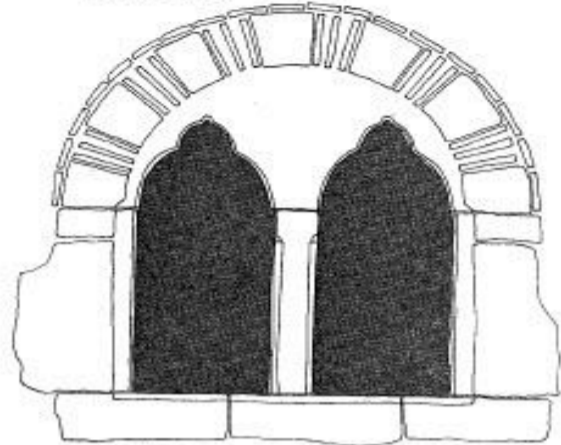
не и камене грађевине.²⁰ Ако се подсетимо да се локација села Павловци налази на падини северно од манастира, као и да се главна средњовековна комуникација налази на истом положају, такво место улаза постаје логично и оправдано. Тешко је прихватљива претпоставка да је постојао још један улаз у комплекс и то са западне стране, на којој се налази река, преко дрвеног моста на зараван где је постављена црква. Падини са супротне стране комплекса има такве природне карактеристике, да на овој дужини није могла бити коришћена као комуникација. Радови на изградњи водовода,²¹ који су се одвијали на поменутој падини, нису пружи-

КАСТАЉАН

0 10 20 30 40cm

СМЕДЕРЕВО

0 5 10cm

ли никакве материјалне доказе о постојању средњовековног културног слоја, нити податке о промењеној геолошкој ситуацији. На основу досадашњих сазнања о локалитету и материјалних чињеница, не може се предложити други могући прилаз манастиру, осим оног са североисточне стране. При томе се не искључује могућност постојања интерних стаза према реци, које су могле да опслужују економски простор, али које немају карактер главне комуникације.

Овако конципована просторна целина је хронолошки и грађевински одређена црквом, као примарним објектом (сл. 3). И функционална и стилска анализа објеката је непосредно везана за сакралну грађевину. Мада се црква може разматрати као посебан архитектонски проблем,²² није могуће разматрати комплекс искључујући је, јер је она и условила његово стварање. Имајући ово у виду, поменућемо неке битне карактеристике црквене грађевине, неопходне за сагледавање проблема у целини.

²⁰У свом чланку М. Поповић, *Манастир Павловац*, 79, претпоставља да се улаз у манастир налазио са западне стране грађевине I — између грађевине и потока. Оваква претпоставка је неодржива, имајући у виду укупну дужину грађевине, која заузима цео расположиви простор платоа — све до стрме пдине потока.

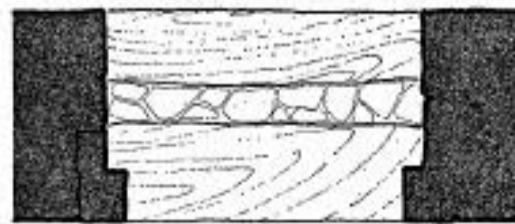
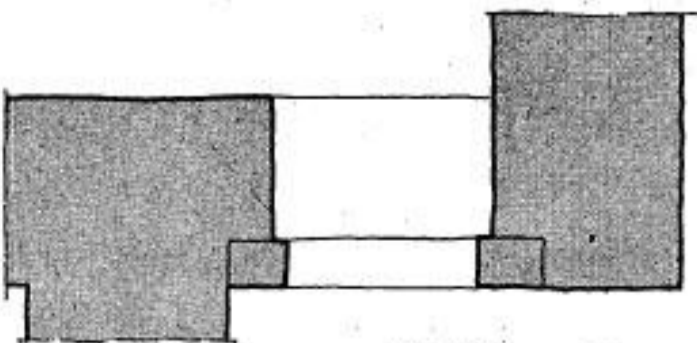
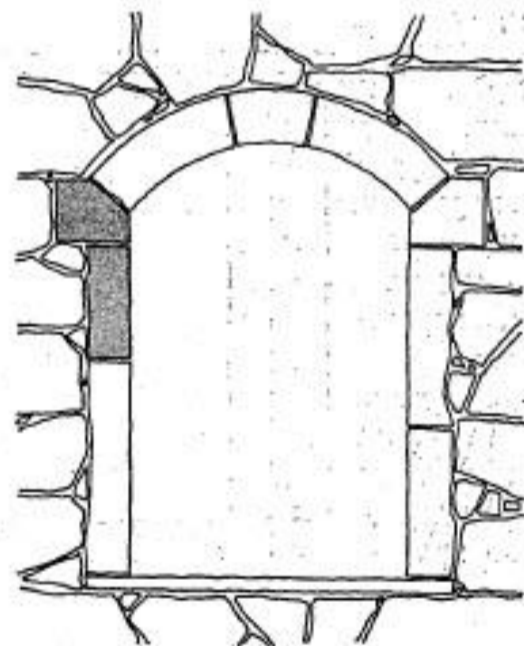
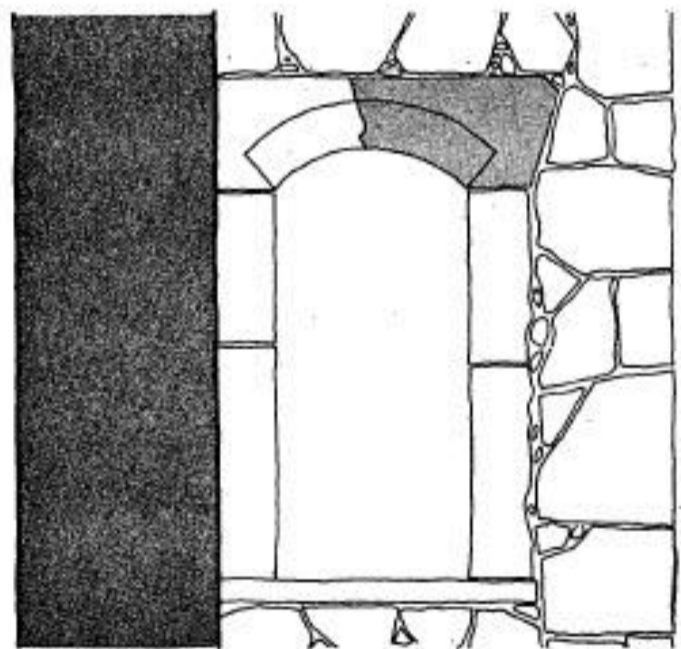
²¹Мештани Кораћице су предузели ове радове 1974. године.

²²Истраживања манастирске цркве у Павловцима, као и израду пројекта за њену обнову је предузела арх. Мила Вуловић.

Архитектонски конципована као црква сажете триконхалне основе, са истовремено зиданом припратом²³ и централно постављеном куполом, манастирска црква припада моравској архитектонској школи. На основу традиционалног хоризонталног плана, фрагмената средњовековног живописа и археолошких података, објекат је датоваан у прву четвртину 15. столећа.²⁴ Ктитор објекта није познат. Живо народно предање које изградњу приписује деспоту Стефану, као и једини историјски извор посредно везан за манастир — деспотово писмо писано у Павловцима — нису довољни подаци на основу којих би могли да тврдимо да је сам деспот ктитор. Један материјални податак доводи у везу манастирске комплексе у Павловцима и Кастаљану са споменбелегом деспоту Стефану Лазаревићу. На камену који је био уграђен у довратник цркве у Павловцима, затим на плочи часне трпезе у Кастаљану и у подножју натписа споменбелега, пронађена је стилизована представа јелена, што свакако није без значаја, али, с обзиром на различите могућности тумачења, не доприноси много сигурнијем одређивању ктитора.

Сл. 8. Стамбена грађевина XV век — типови улаза.

Fig. 8. Maison d'habitation du XVe siècle, — types d'entrées.

Неке особености вертикалног архитектонског плана и секундарне архитектонске пластике, указују да је црквени објекат атипичан. То се огледа у кружном постољу над којим је изграђена осмострана купола, у округлим прозорским отворима са северне и јужне стране и у одсуству карактеристичног моравског каменог украса на фасадама. Камене розете на округлим прозорима, рађене у духу моравске пластике, као и профилација прозора тамбура и венаца, истовремено указују на припадност овог здања периоду моравске Србије. Не упуштајући се овом приликом у анализу црквене грађевине, навешћемо неколико објеката, који нису директна паралела овој цркви, али имају неке заједничке едементе. По хоризонталном плану манастирска црква у Павловцима је најсличнија цркви на смедеревском гробљу и у Руденици.²⁵ По профилацији каменог венца непо-

²³Грађевинска веза између зида цркве и припрате је испитана у току радова 1973. године. Уп. М. Поповић, *Манастир Павловац*, 76.

²⁴Види напомену 1 у овом раду. Најновији резултати археолошких истраживања потврђују ранијепретпоставке о пореклу архитектуре манастирске цркве. Уп. М. Поповић, *Манастир Павловац*, 76 и даље.

²⁵Ову сличност су приметили К. Јовановић, *наведено дело*, 174; Ж. Татић, *наведено дело*, 265; М. Васић, *наведено дело*, 156.

средњу аналогију има на цркви манастира Лепенца,²⁶ а већина задужбина Балшића,²⁷ грађених у оквиру епохе, имају кружно постоље над којим се диже купола.

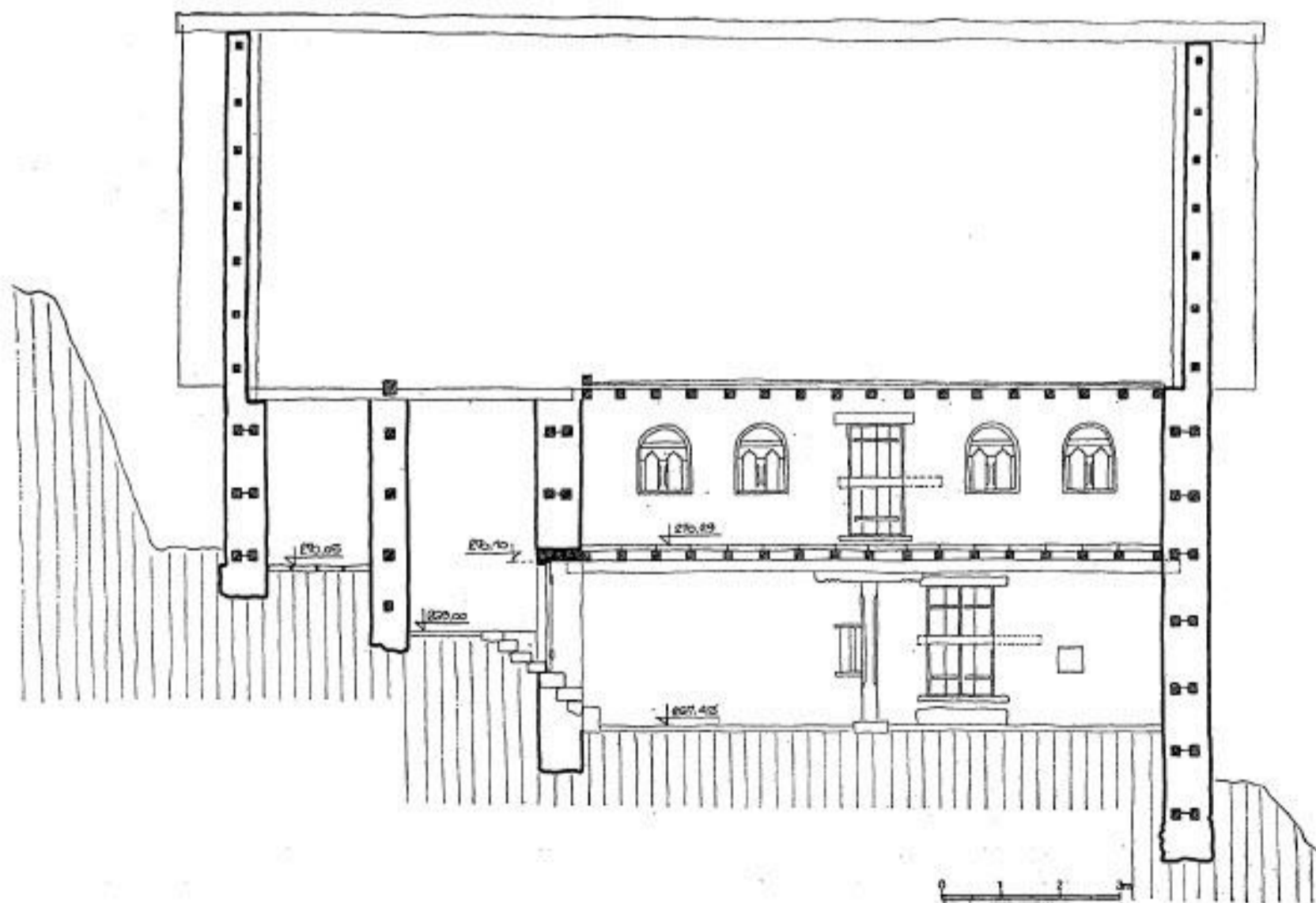
Овакав скуп чињеница нам повећава тешкоће у одређивању порекла мајстора и утицаја присутних у архитектури цркве у Павловцима, а истовремено се то односи и на архитектуру манастирских зграда. Све грађевине целине у Павловцима су настале истовремено и хронолошки су одређене као културни слој из почетка 15. века.

Функционална анализа грађевина је извршена на основу њихових грађевинских карактеристика и просторне диспозиције у оквиру комплекса. Непосредних аналогија, које би могде да поткрепе постојеће податке на терену, у овом региону за сада нема. Поступак примењене анализе се састојао од разматрања материјалних остатака на терену и њиховог упоређивања са старијом усвојеном схемом, која се као тип развија на подручју средњовековне Србије од 12. до 15. века.

Грађевина која је пружала највише података, на основу којих би се могла реконструисати њена намена, је последњи објекат у низу са

јужне стране манастирске цркве (означена бројем III). То је приземни објекат, који се састоји од две независне упоредо постављене просторије, неједнаких ширина и дужина, с тим што им се једна страница основе налази на заједничкој правој линији. Својом источном страном објекат је прислоњен уз стену. У већој просторији су пронађени остаци великог огњишта (камени стубови и трагови горења), које је конструктивно било решено помоћу стубова и лукова, формирајући камену конструкцију за прикупљање и одвођење дима. На основу овог елемента просторија је означена као кухиња. Једно од питања које се одмах поставило је и њена могућа бифункционалност — кухиња и трпезарија. Анализом расположивих грађевинских остатака и реконструкцијом терена у непосредној околини, дошло се до закључка да је дужину ове просторије одређивала ивица падине према потоку. Реконструкцијом терена, који је делом уништен ерозијом, али имајући у виду и карактеристике габарита објекта у целини — много краћи габарит суседне просторије — установљена је максимална могућа дужина објекта према падини. На основу ових

Сл. 9. Стамбена грађевина — подужни пресек.
Fig. 9. Maison d'habitation du XVe siècle, — coupe longitudinale.

²⁶ Уп. М. Ковачевић, *Конзерваторско-рестаураторски радови на цркви манастира Лепенца у Расини*, Рашка баштина 1, Краљево 1975, 255.

²⁷ О градитељској делатности Балшића уп. *Историја Црне Горе књ. 2 том 2*, Титоград 1970, 413—436.

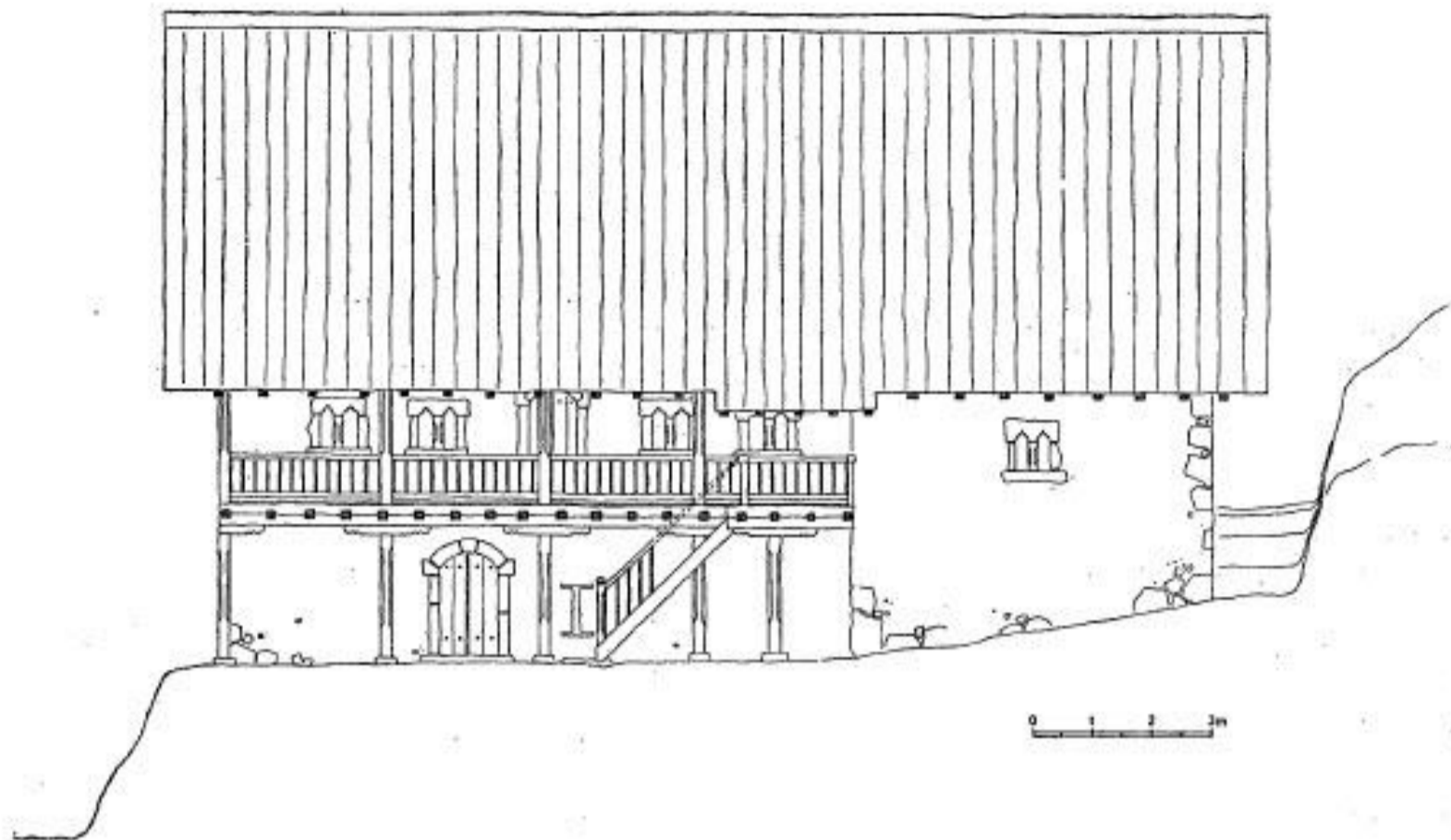

Fig. 10. *Maison d'habitation du XVe siècle, — aspect sud, (reconstruction idéale).*

података је извршена реституција габарита. Према добијеној величини, закључено је да није било могуће организовати у истом објекту и манастирску трпезарију.²⁸ Осим те материјалне чињенице, постоји још један разлог који иде у прилог овој претпоставци. Манастирска трпезарија се у свим познатим случајевима на подручју средњовековне Србије, у оквиру схеме простора манастира, налазила у непосредној близини сакралне грађевине.²⁹ Разлог за такво просторно опредељење произлази из самог култног ритуала — после одржане молитве, из цркве се креће на ритуални обед у трпезарију. По својим функционалним карактеристикама, трпезарија је истовремено култни и профани објекат и сходно томе има одређено место. У

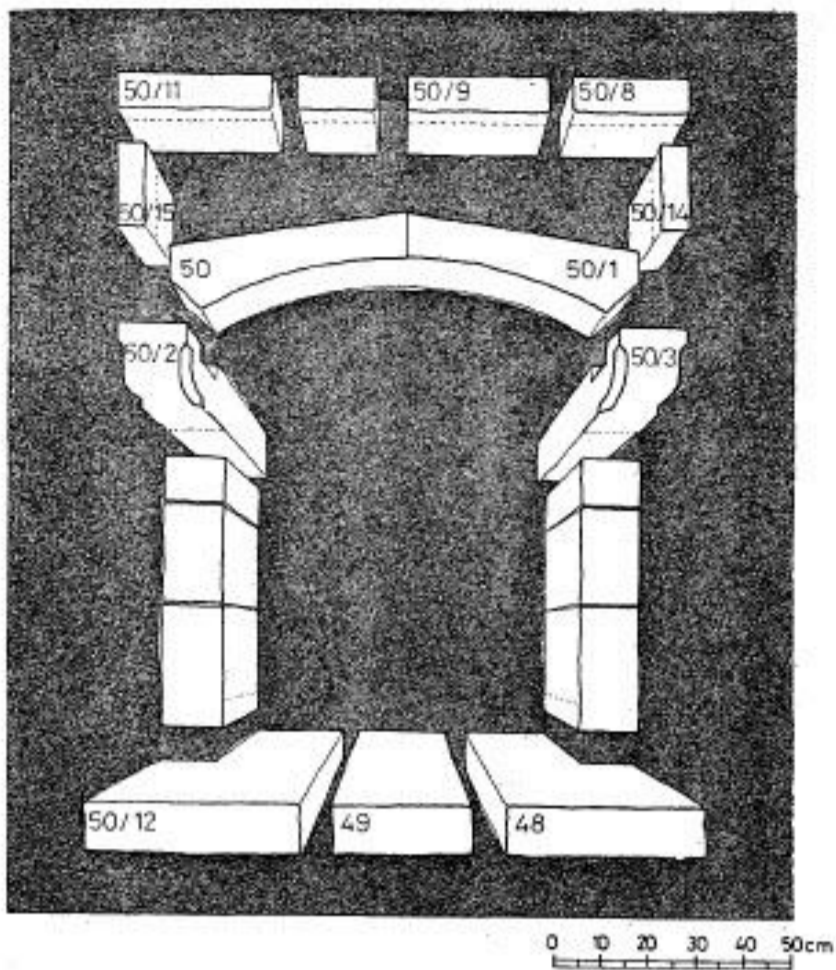
Сл. 11. Трпезарија (II) из XV века — основа приземља.

Fig. 11. *Réfectoire du XVe siècle, (II), — plan du rez-de-chaussée.*

нашем случају, веза грађевине идентификоване као кухиња није непосредна са црквом већ је, напротив, главна комуникација пресечена објектом који заузима целу ширину заравни. На основу свих података, грађевина са огњиштем је одређена као кухиња са оставом — као простор оставе служила је мања засвођена просторија. Између цркве и кухиње је откривена још једна грађевина, чија је дужина једнака ширини платоа (означена II). Да би се одредила намена овог објекта, извршена је анализа локације и грађевинских остатака, који су могли да пруже податке о врсти објекта. Прислоњена уз стену, основа ове грађевине се састоји од две неједнаке правоугаоне просторије које обликују габарит објекта. Објекат је имао приземље

²⁸М. Поповић, *Манастир Павловац*, 80, неосновано закључује да је овај објекат служио као манастирска трпезарија.

²⁹Такав је случај код манастира: Ђурђевих Ступова у Расу, Студенице, Сопоћана, Градца, Бањске, Дечана, Св. арханђела код Призрена, Раванице, Ресаве, Сисојевца, Кастаљана, Поганова и др. Исту локацију трпезарије налазимо и код бројних манастира на подручју Грчке. Уп. А. К. Орландос, *Μοναστηριακή ἀρχιτεκτονική*

Сл. 12. а) Схема камина у расклопу — Трpezарија XV век.

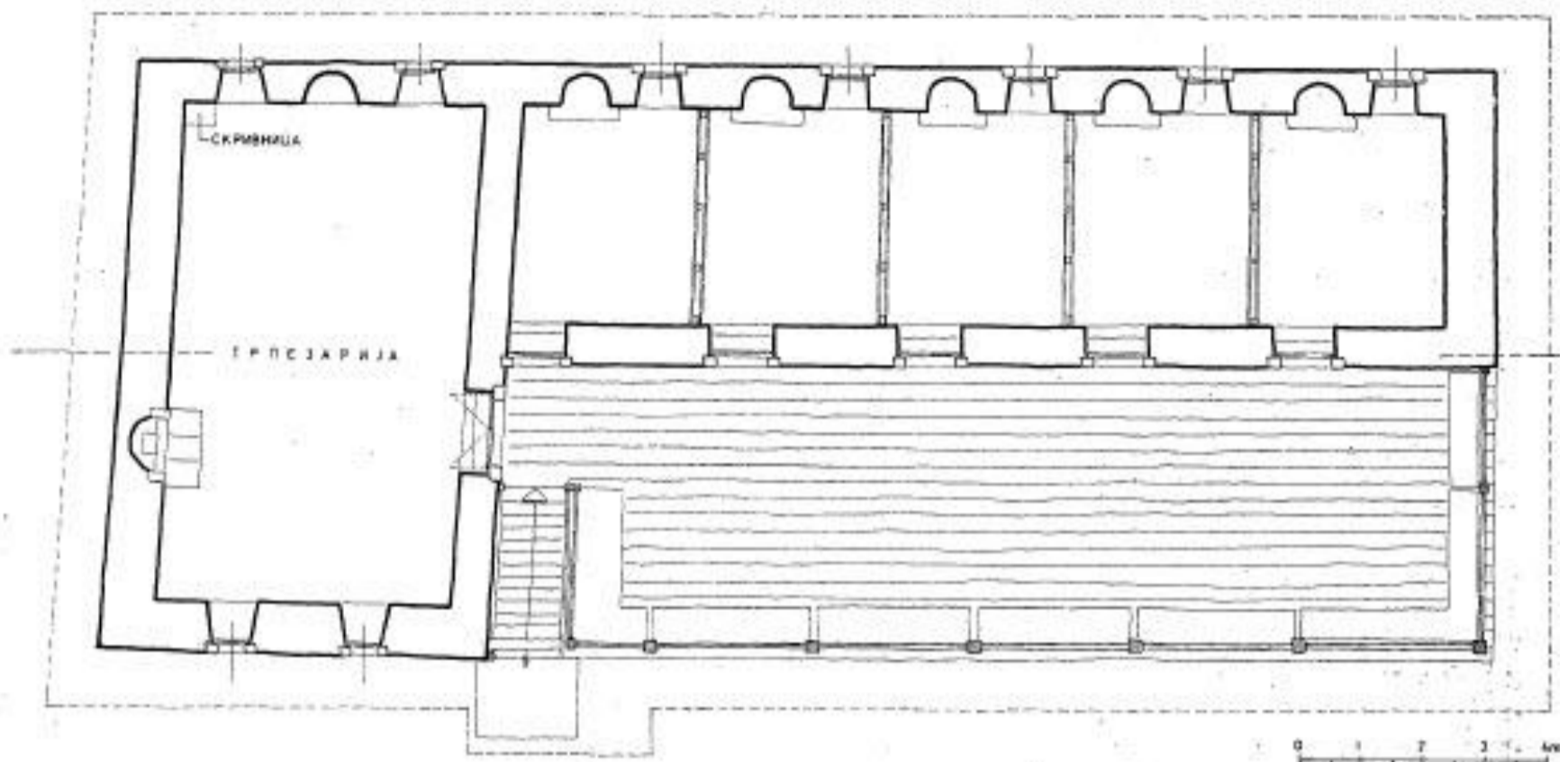
б) Изглед камина Трpezарије после обнове (снимак С. Мојсиловић).

Fig. 12. a) schéma de la cheminée démontée, — réfectoire du XVe siècle b) Aspect de la cheminée après sa rénovation. (photo S. Mojsilović).

и спрат (сачували су се трагови међуспратне конструкције на зиду уз стenu), са тремом према цркви. У приземљу веће просторије пронађена су два ложишта у каменом зиду, а на спрату суседне просторије такође су се у дебљини зида очували трагови ложишта. На паралелним зидовима веће просторије, у приземљу, затечени су отвори за врата — једна насрам других. Правац ове комуникације кроз објекат, усмерен је према економском простору и кухињи. На основу положаја коју зграда заузима у оквиру целине, а и на основу величине грађевине, претпоставили смо да је овај објекат имао двонаменски карактер: трpezарија и просторије за становање.

Трpezарија је могла да настане једино у оквиру овог објекта, а чињенице које иду томе у прилог су: положај објекта у односу на цркву и веза са економском зоном и кухињом. Питање које се поставља у овом случају јесте положај трpezарије у самом објекту. Постоје две могућности — да је била у приземљу или на спрату. Ако прихватимо хипотезу да је заузимала простор приземља, онда је то могла бити само већа просторија са ложиштима, јер је утврђено да је мањи простор — ближе падини — користио као подрум. Да је ово био искључиво подрумски простор, утврђено је на основу очуване спратне висине од свега 2 метра и 10 сантиметара, као и висине сачуваних зидова, на којима није било могућности за отварање прозорских отвора према падини, суседној просто-

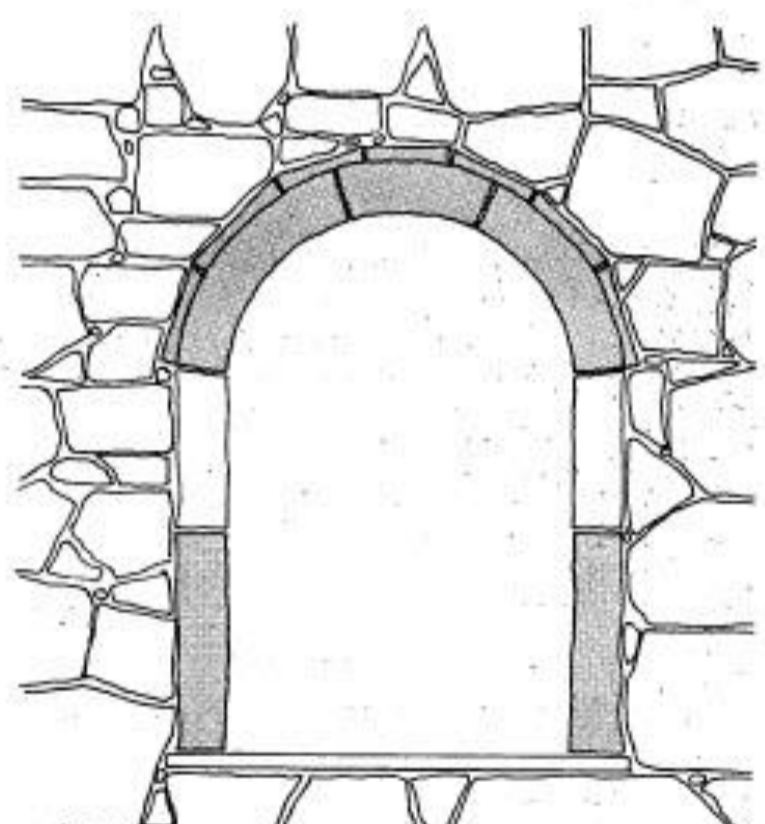
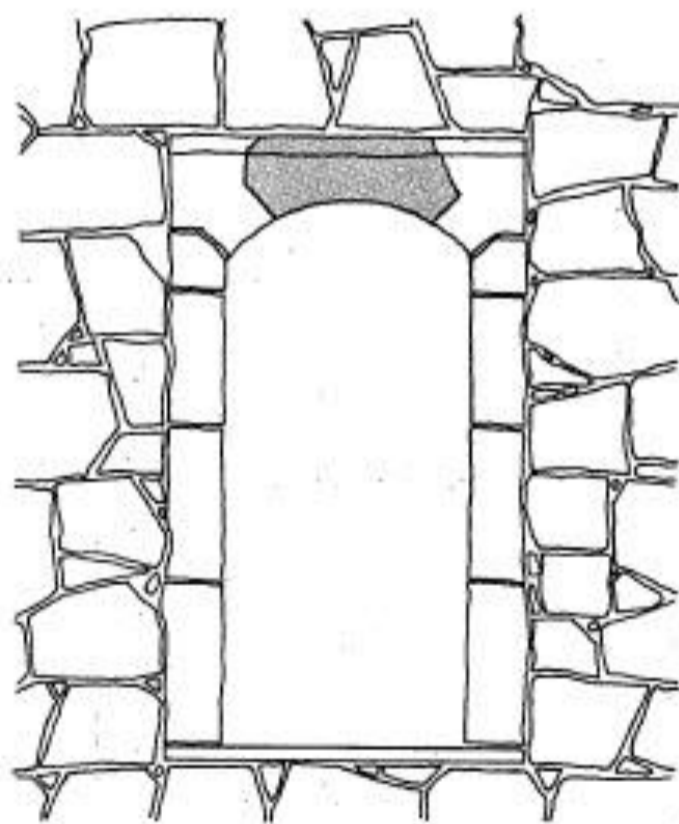
Сл. 13. Основа спрата Трезарије и келија из XV века (идеална реконструкција).

Fig. 13. Plan de l'étage du réfectoire et des cellules du XVe siècle (reconstruction idéale).

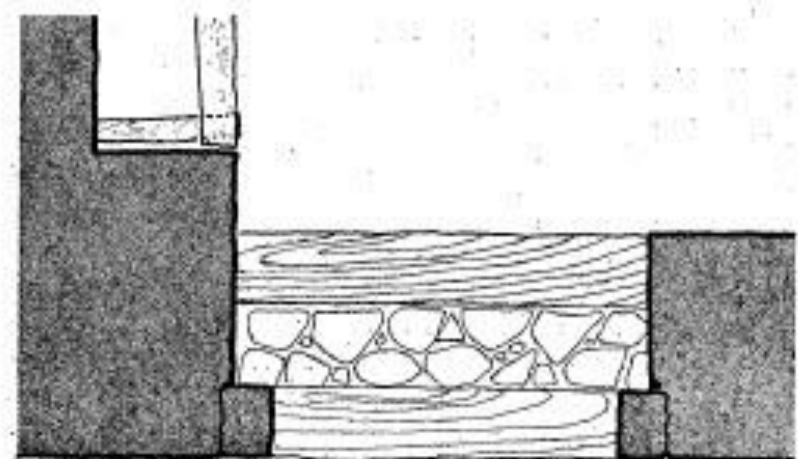
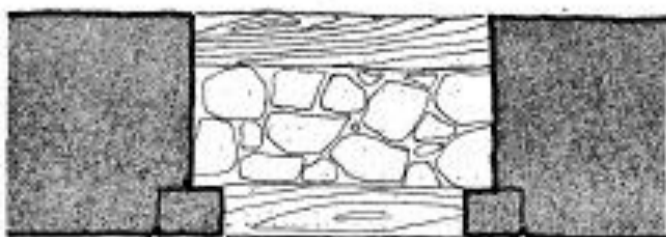
Сл. 14. Типови улаза — Трезарија.

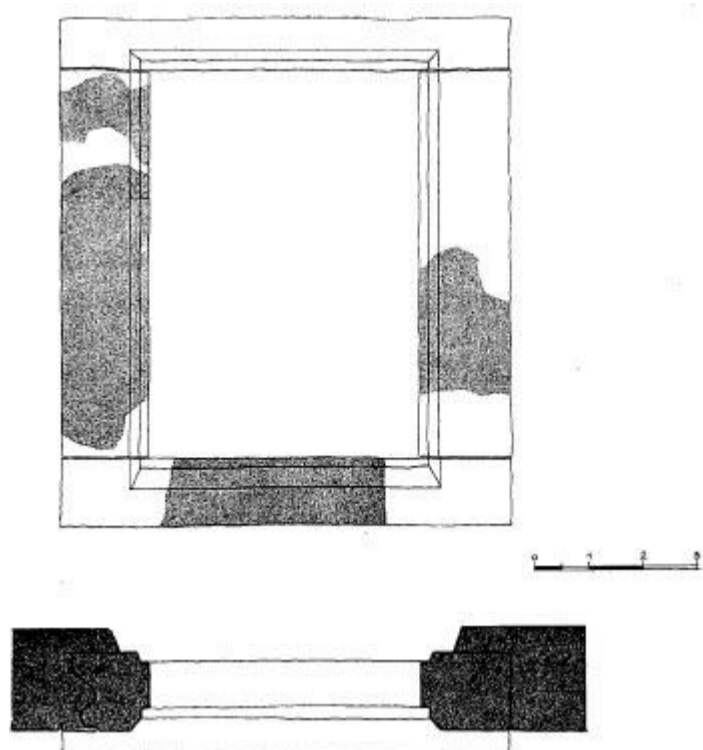
Fig. 14. Types des entrées, — réfectoire.

II

0 20 100cm

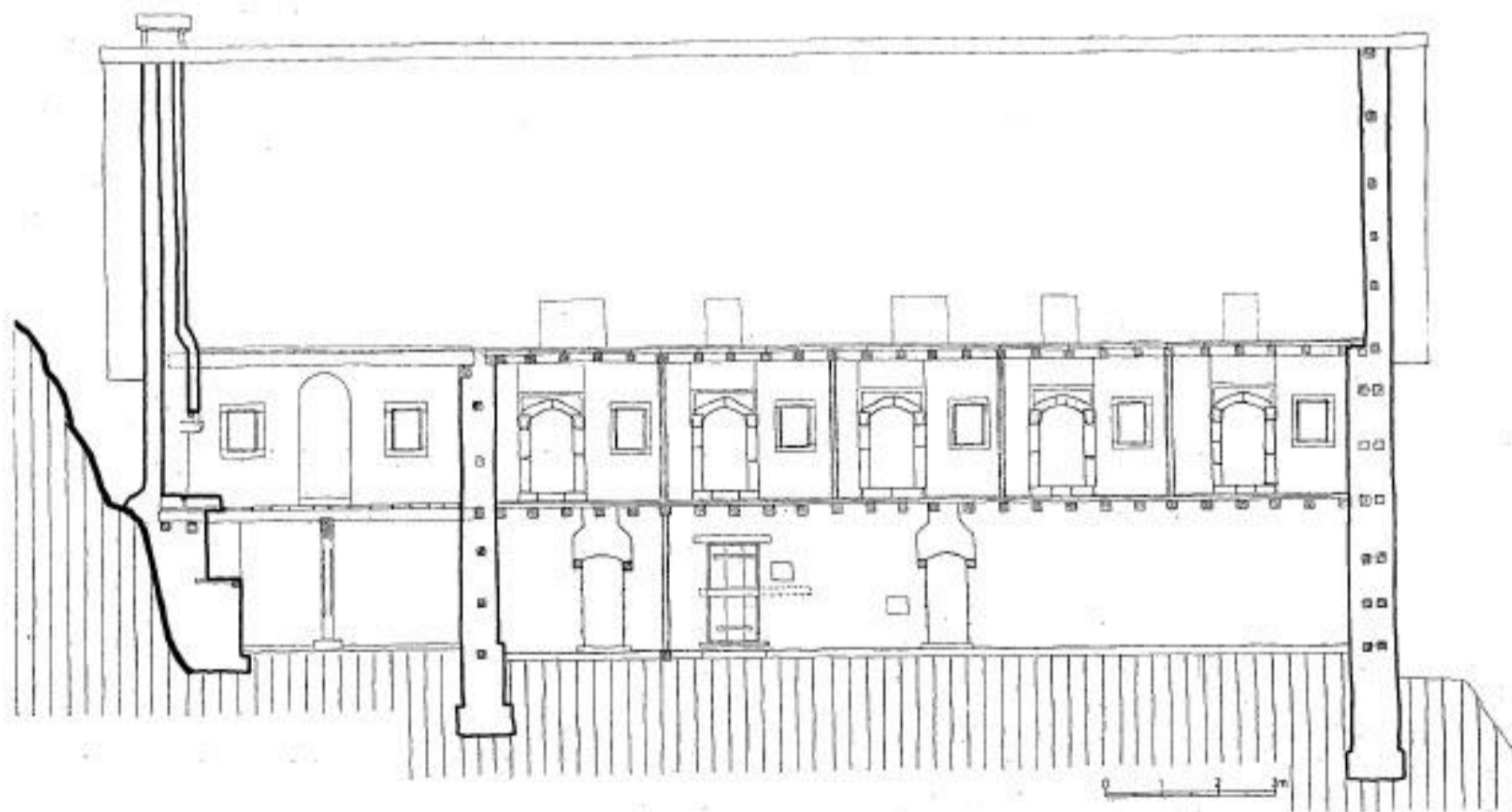

Сл. 15. Прозор Трпезарије XV век.
Fig. 15. Fenêtre du réfectoire du XVe siècle.

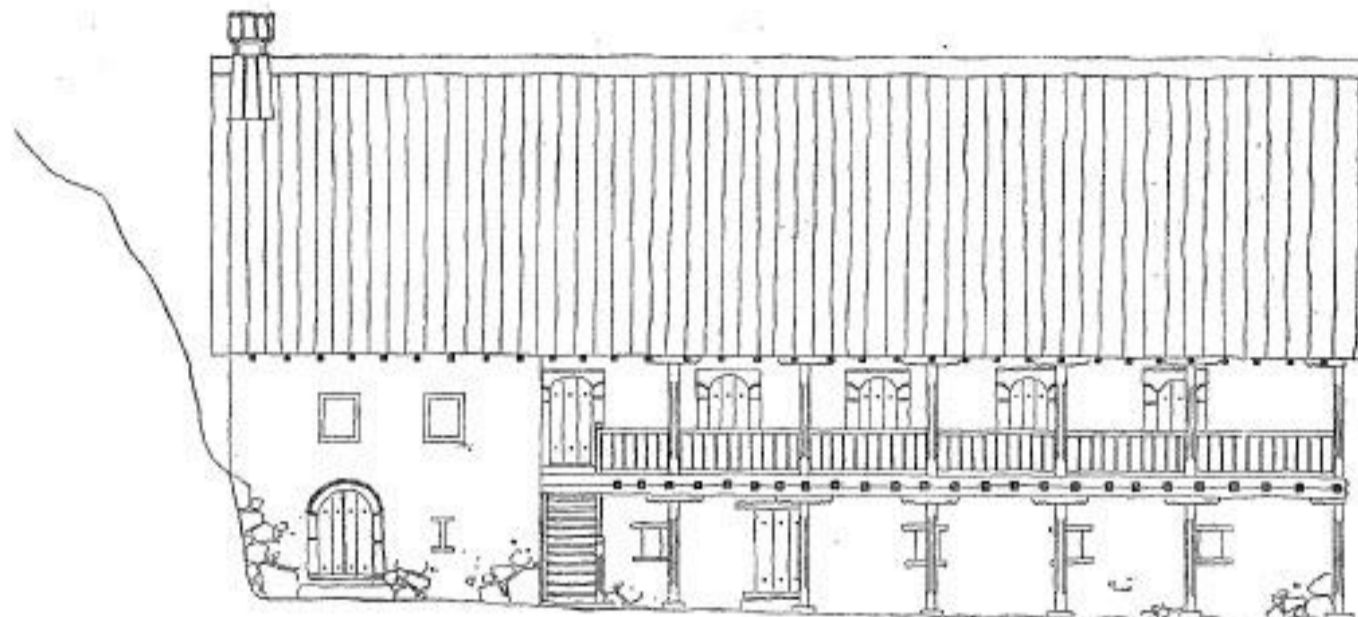
рији или економском простору. Једина слободна површина за прозор била би краћа страница габарита — на којој се налазе улазна врата ширине метар и 10 сантиметара. Ова површина омогућује постављање максимално једног отвора, што је свакако недовољно за било какву намену, осим подрума. Ако је трпезарија била у приземљу, позитивна страна таквог решења би била добра веза са кухињом и економским про-

Сл. 16. Подужни пресек кроз трпезарију и келије — XV век (идеална реконструкција)
Fig. 16. Coupe longitudinale à travers le réfectoire et les cellules du XVe siècle, (reconstruction idéale).

стором, са једне, и црквом, са друге стране. Оно што не иде у прилог овој претпоставци је унутрашња просторна организација приземља. Већ смо напоменули да је на једној трећини укупне дужине постојала комуникација кроз ову просторију, на шта указују врата — једна насупрот других. У истој просторији су постојала још једна врата — на зиду према цркви што указује да је цео простор највероватније био подељен неком лаким преградом (можда дрвеном), на две просторије. У противном нема оправдања за два улазна отвора на тако малом растојању. Овакав унутрашњи распоред указује да се трпезарија могла организовати у западном делу просторије — ниже унутрашње комуникације. Ширина приземне просторије износи 3,5 m, што не представља најпогоднију ширину за постављање средишног стола са клупама са стране. Треба посебно нагласити да је комуникација кроз ову грађевину према економском простору и једини пролаз према овој страни комплекса, јер дужина објекта — до краја саме падине — није омогућавала пролаз са западне стране.

Друга могућност би била организовање трпезарије на спрату и то у просторији уз падину. Димензије ове просторије, нарочито погодна ширина од око 5 метара, репрезентативно ложиште — камин на источном зиду, као и скривница, пронађена у зидној маси према падини, до које се стизало кроз отвор на поду спрата, указује да је ова просторија на спрату могла имати овакву намену. Негативна страна овакве позиције је неповољније снабдевање из кухиње. Ако размотримо све наведене чињенице, определили бисмо се за претпоставку да је трпезарија била организована на спрату. Остале

Сл. 17. Трпезарија — северни изглед (идеална реконструкција).

Fig. 17. Réfectoire, — aspect nord, (reconstruction idéale).

просторије овог објекта су могле да користе као стамбени простор и економске приручне просторије.

Са северне стране цркве налази се још један објект који је имао приземље и спрат, а чија је основа по типу истоветна претходној (означена I). Грађевина је са стране према цркви имала трем. Према величини просторија, положају у комплексу и начину архитектонске обраде (фрагменти камених отвора типа бифоре), може се претпоставити да је, осим вероватне стамбене, имала још неку намену коју није могуће одредити на основу расположивих података. Чињеница је да је у поређењу са осталим профаним грађевинама, овај објект имао репрезентативну секундарну архитектонску пластику.

Ако после изведене анализе, поново погледамо просторну диспозицију комплекса, са функционално одређеним грађевинама, онда се ова просторна јединица формирала са црквом у средишту, са чије се северне стране налази стамбена грађевина, а са јужне трпезарија (сл. 4). Ова три објекта образују уже језгро комплекса, са прилазом поред стамбеног објекта са северне стране. Упоредо са ужим језгром створена је економска зона са одговарајућим објектом — кухињом.

Архитектонске оообености профаних грађевина манастира су могле да се сагледају тек после извршене реституције. Поступак се састојао у повезивању грађевинских остатака — примарне пластике са појединачним налазима архитектонских елемената за сваки објект посебно. Стамбена грађевина северно од цркве је конципована као објект са приземљем и спратом. Објект је фундиран на стени — источни део, и на земљаном насипу — западни део. Један сегмент северног темељног зида — угрожен во-

дом од оближњег изворишта, био је на шиповима (облице пречника 12 cm).³⁰ Приликом изградње објекта коришћене су природне особине терена у паду, тако да је приземље изграђено само у западном делу, док је источни део — на вишој нивелети — припадао спрату који се протезао целом дужином објекта. Габарит грађевине није сачуван у целини. Његов западни део је уништен ерозијом. Проналажењем камене базе за средишни носећи стуб у приземљу,³¹ могли смо да извршимо обнову целокупног габарита, који се по дужини готово поклопио са постојећом дужином суседног објекта — трпезаријом (сл. 5). На основу очуване висине зида приземља према цркви, могли смо да претпоставимо место улаза у подрумску просторију. Улаз се морао налазити у западној половини објекта, ближе потоку, јер очувана висина зида према падини показује да на том простору није било никаквих отвора. Положај и величина трема су били одређени оригиналним каменим базама (сачувале, су се две). Међуразмак стубова је одређен на основу растојања прве базе нађене *in situ* и зида грађевине. Ритмичним по нављањем растојања добијен је низ носећих елемената, који се тачно поклопио са раније претпостављеном дужином основе. Положај једне базе, померене за око метар упоље, указивао је да се конструкција степеништа, које је водило на спрат, могла ослањати на овај стуб. У прилог претпоставци да је ово једино могуће место за степениште је и ширина трема која износи 1,6 m, и не обезбеђује довољно простора за постављање конструкције уз објект из трема у приземљу. У унутрашњем простору се из подрума улазило степеницама у једну малу просторију, која је зидана истовремено са овим

³⁰ S. Mojsilović, *Pavlovac, Koraćica, Kosmaj*, 120, ³¹ *исто*, 120,

осталим зидовима. Њен се под налази на коти половине спратне висине. Улаз у ову просторију је био могућ из приземља. Очувана висина спољних зидова потврђује непостојање комуникације са мањом просторијом на спрату, али није искључена могућност везе са већом про сторијом преко дрвеног степеништа (степенишни крак паралелан оном од камена).

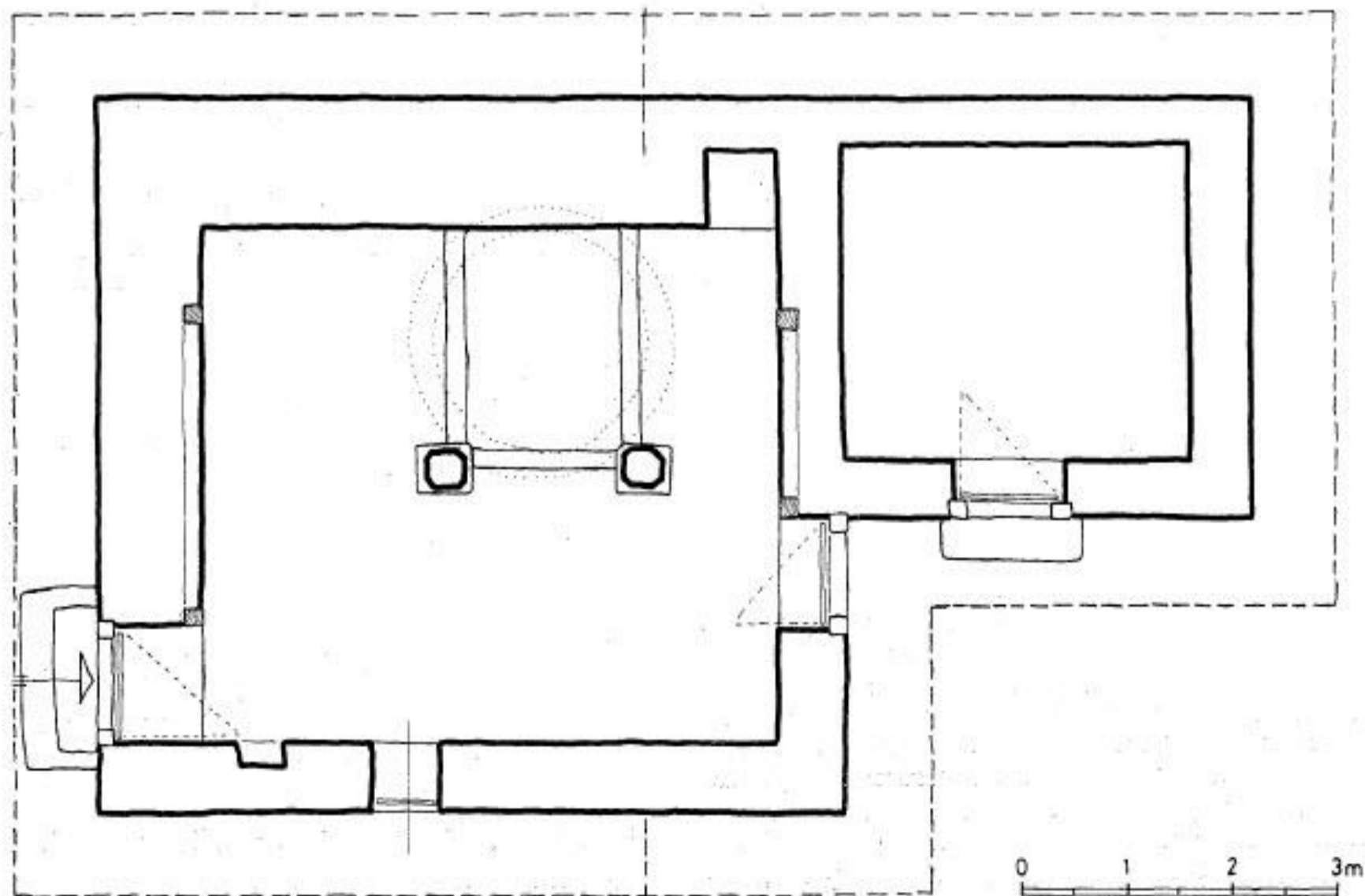
Спрат се састојао од две велике просторије у које се улазило са трема (сл. 6). Подаци о унутрашњој међувези ових простора нису пронађени. Фрагменти камене пластике који су припадали овом објекту: доворотници и надпрозорник — бифора, послужили су као елементи за реституцију првобитних отвора — врата и прозора (сл. 7 и 8). Идеална реконструкција отвора грађевине је извршена на основу разматрања оонове. Источни зид објекта је био сачуван у довољној висини и на њему није било трагова отвора. Западни зид према потоку — је најнеповољнија и истовремено краћа страна објекта. Постављање отвора на овом месту било би сасвим неуобичајено и нелогично, ако се има у виду издужена правоугаона основа са тремом. Као једина могућност су остали северни и јужни зид грађевине. Пошто се овај објекат налази на северној граници комплекса и представља, истовремено, спољни зид, прет-

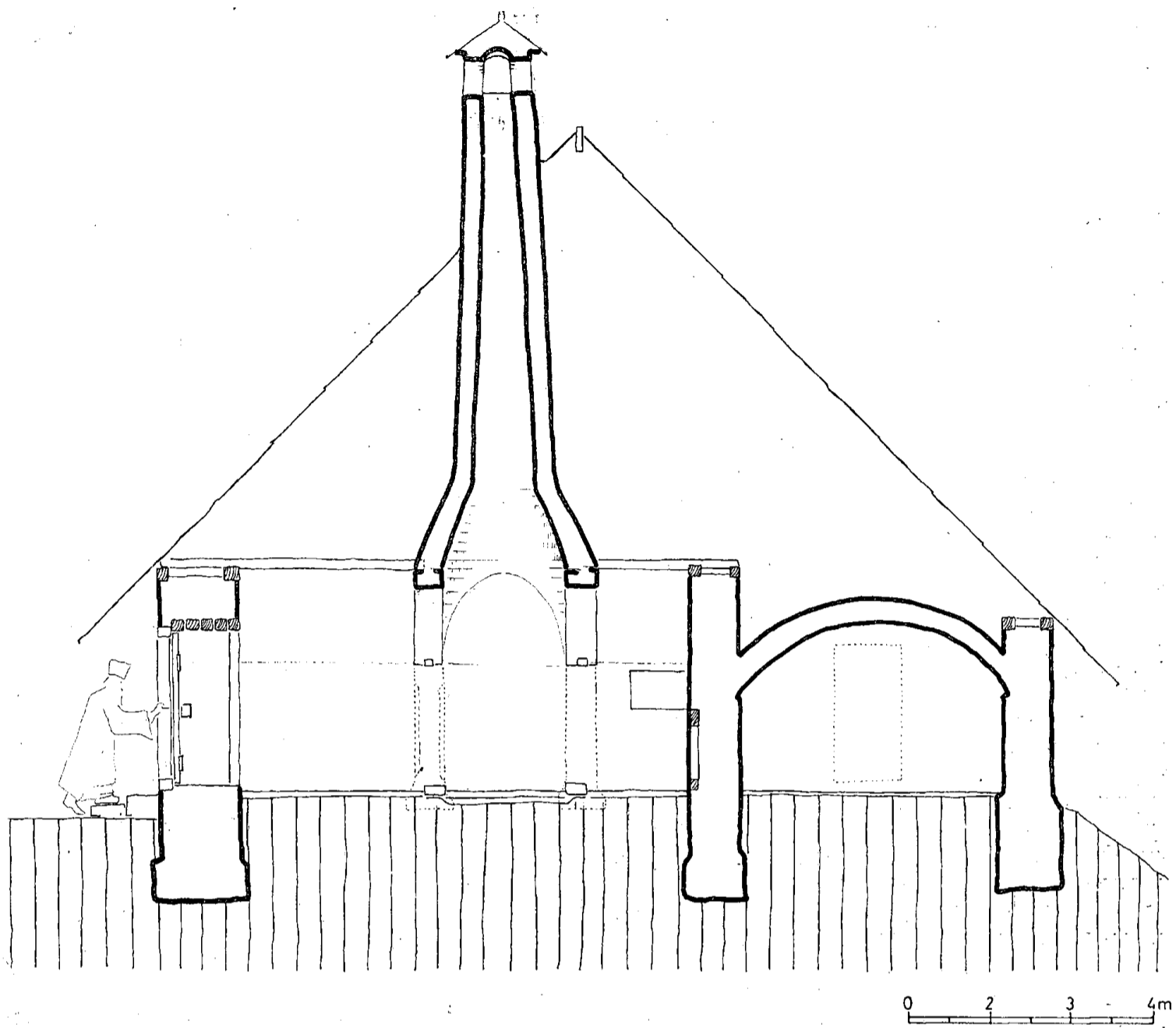
поставили смо да је позиција отвора била на супротном — унутрашњем зиду, према трему и црквеној грађевини (сл. 9). У прилог овој претпоставци иде и позиција и количина нађених каменних фрагмената, који су сви без разлике били на овој — јужној страни објекта. Хипотетичном реституцијом спрата (велика просторија изнад подрума), претпостављено је решење са централним улазом и са по два про зора на обема странама, што се чинило логичним — ако се узму у обзир величина и облик просторије. Сви отвори, врата и прозори, су на основу расположивих фрагмвната пластике реституисани (сл. 10).

Једно од кључних питања, које се одмах наметало, је и врста кровне конструкције и покривача. Над правоугаоном основом — укључујући и трем — било је могуће поставити две врсте конструкције: кров на две или четири воде. Грађевина коју тренутно разматрамо је у овом погледу могла да пружи најмање поузданих података, јер би могле бити примењене обе варијанте. За разрешење овог проблема, податке су пружила преостала два профана објекта. Већ смо напоменули да су оба у јужном делу комплекса ужом страном прислоњена уз стену и да су им габарити — укључујући трем — правоугаони. Ако претпоставимо да је изведена четвороводна кровна конструкција, на источном делу, који се прислања уз стену, кровна раван би се сасвим приближила брдовитој падини и сву површинску воду би одводила непосредно

Сл. 18. Основа кухиње (III) из XV века.

Fig. 18. Plan de la cuisine du XVe siècle (III).

Сл. 19. Попречни пресек кроз кухињу (идеална реконструкција).

Fig. 19. Coupe transversale à travers la cuisine, (reconstruction idéale).

у спој зида са стеном. Тако би зграда са ове стране била врло угрожена водом. Предложено решење би истовремено омогућавало једноставан приступ крову — са стране стене — што би такође могло да је угрози. Код кухиње би ова ситуација била најдрастичнија, јер би због мале спратне висине — приземан објекат — стреха са ове стране била удаљена само неколико сантиметара од стене. Имајући све то у виду, закључили смо да је кровна конструкција морала бити изведена на две воде.³² Врста кровног покривача је одређена на основу расположивог археолошког материјала.

У току истраживања, на целом простору није пронађен ниједан производ ад печене земље — цреп, који би могао да укаже на такву врсту покривача.³³ Други тип налаза нам је помогао да претпоставимо начин покривања: велики број кованика, идентификован поред грађевина, потврђивао је да је употребљени материјал било дрво. Пронађени су кованици различитих димензија (5—10 и 10—20 cm) — већи, употребљени за везивање дрвених греда међуспратне конструкције, и мањи, који су могли користити за везивање дрвоног кровног покривача. Иден-

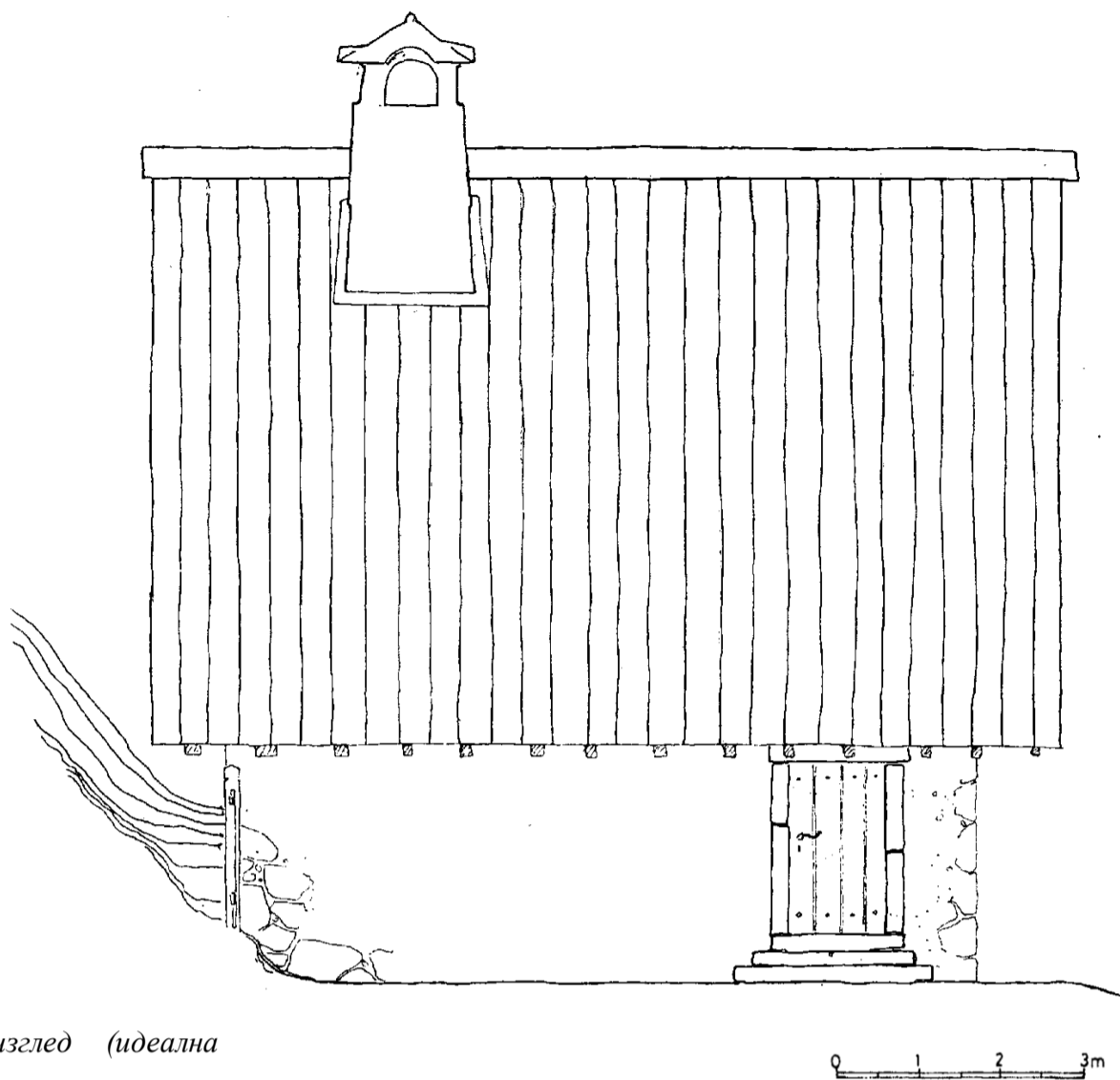
тификовано је око 400 мањих кованика. Тако смо дошли до закључка да су грађевине биле решене као двоводне и да су имале дрвени кровни покривач.

Грађевина која је на основу функционалне анализе одређана као трпезарија, по типу основе је једнака претходној. Изграђена као спратно здање, фундирана на равном тлу, она има приземље дуж целе површине коју запрема (сл. 11). Сачувана висина зида уз падину, са траговима међуспратне канструкције, одредила је спратну висину објекта. Већ смо раније напоменули да је објекат имао зидана ложишта у приземљу и на спрату. Међу сачуваним фрагментима камене пластике, који су припадали овом објекту, пронађени су елементи камене конструкције од лепо обрађеног пешчара. Склапањем пронађених делова, извршена је реконструкција камина (два), који су у целини идентифико-

³²Двоводне кровне конструкције нису неуобичајена појава у средњовековној Србији. У манастирским комплексима из овога времена профани објекти су морали бити решавани на овакав начин.

Избор конструкције (двоводне) је наметала њихова просторна диспозиција и изабрано архитектонско решење — објекти у низу, који се наслањају један на други. Исто решење срећемо и код камене грађевине „палате“ у граду Магличу.

³³М. Поповић, *Манастир Павловац*, 78.

Сл. 20. Кухиња XV век — северни изглед (идеална реконструкција).

Fig. 20. Cuisine du XVe siècle, — aspect nord (reconstruction idéale).

вани (сл. 12). Осим ова два камина, пронађени су и делови трећег — само конзола и нешто обрађених квадера — што није било довољно за реституцију. По архитектонском решењу оба камина су иста, а нађени фрагменти трећег одговарају елементима претходних. То поврђује да је на целој грађевини употребљен исти тип репрезентативног ложишта. Проблем се појавио, у овом случају, приликом реституције зидних површина на којима су се налазили камини. Напоменули смо раније да су идентификована два ложишта у приземљу дуж просторије и треће на спрату изнад подрума, у просторији ближој падини. Према просторном плану нађене архитектонске пластике, констатован је један фрагментовани камин у равни пода подрума и још два у приземљу веће просторије. Било је јасно да је први камин могао припадати само спрату. Проблем се поставио код два друга ложишта, за које је било могуће претпоставити да су се налазила и у приземљу и на спрату. Решење смо пронашли чим је извршена реституција камених фрагмената. Отвор између лучних ослонаца камених конзола је био већи за 5 cm од постојећег отвора ложишта у приземљу.³⁴ Овај податак нам је помогао да закључимо да су се зидани камени камини налазили на спрату, а не у приземљу. Дилема је остала код избора конструкције за ложиште у приземљу. То смо решили на основу аналогног материјала са оближњег локалитета Кастаљан, који је био активан истовремено са манастиром у Павловцима. На једном зиду кастаљанског конака, пронађен је низ

кружних ложишта у дебљини зида у приземљу.³⁵ По облику основе и начину зидања, ложишта у Павловцима су једнака кастаљанским. Срећна околност је била висина сачуваних ложишта у Кастаљану, која се задржала заједно са отворима за дрвене греде — носаче конструкције. Истовремено су на овом објекту пронађени и обрађени камени фрагменти, који су припадали спратној конструкцији ложишта.³⁶ Тај податак нам је послужио да претпоставимо да су ложишта у приземљу грађевине у Павловцима била истоветно решена.

Основа спрата је реконструисана са трпезаријом, која је заузимала већу просторију, и низом стамбених јединица са каменим каминима (сл. 13). Прозорски отвори и врата су реконструисани на основу нађених камених фрагмената (сл. 14 и 15). Положај отвора је уследио као резултат функционалне анализе простора. Прет-

³⁴У свом чланку М. Поповић, *Манастир Павловац*, 78, говорећи о пронађеним фрагментима камина, наводи да „Распон лука износи 75 cm што у потпуности одговара ширини удубљења у зиду”. Овај податак не одговара ситуацији на терену, јер је отвор ложишта пронађеног у зиду 5 cm ужи од распона отвора лучних комада пешчара на конзолама, који су припадали горњој конструкцији ложишта. Ова чињеница искључује могућност постојања репрезентативног камина у приземљу.

³⁵Г. Марјановић—Вујовић, *наведено дело*, 85.

³⁶На овај податак ми је љубазно скренуо пажњу колега М. Ивановић, који је руководио конзерваторским радовима у Кастаљану.

поставили смо да је спрат коришћен, у једном свом делу, као стамбена јединица (сл. 16). Број јединица је одређен на основу дуживе габарита. Постојале су две могућности за постављање отвора: према трему и цркви, или према економском простору. Пошто се тај објекат налази у оквиру комплекса, било је могуће поставити отворе и са северне — трем и са јужне стране. Имајући у виду да је реч о монашким јединицама — келијама — претпоставили смо јужну оријентацију (према економији), како житељи

Сл. 21. а) Откривени остаци трпезарије из XV века (снимак М. Дедића).

Fig. 21. a) Vestiges découverts de la cuisine du XVe siècle (photo Dedić).

б) Остаци трпезарије из XV века после конзерваторских радова (снимак С. Мојсиловић).

b) Vestiges du réfectoire du XVe siècle, après les travaux de conservation. (photo S. Mojsilović).

не би били узнемиравани са стране трема. Аналогно том решењу, и у неким манастирима на подручју Грчке је усвојена иста просторна схема.³⁷ Врста кровне конструкције и покривача је иста као код претходне грађевине (сл. 17).

Реституција објекта означеног као кухиња је представљала најмањи проблем (сл. 18). У средишном простору веће просторије било је изграђено велико ложиште. Конструктивно је решено помоћу камених стубова и лукова, који су образовали отворе са три слободне стране, док је четврта припадала површини зида (сл. 19). Сличан тип ложишта — из вешто млађег раздобља срећемо у манастиру Поганово. Овакав тип ложишта је врло распрострањен и на Светој Гори.³⁸ Улаз у ову просторију је због теренских услова био могућ само са северне стране, а веза са суседном просторијом — оставом, кроз пролаз на јужном зиду. Грађевина није имала спрат. Суседна просторија је била засвођева полуобличастим сводом са надвишеним ослонцима. Улаз у ову просторију се задржао заједно са прагом на западном зиду. Код ове грађевине нису пронађени камени фрагменти прозорских отвора и врата.

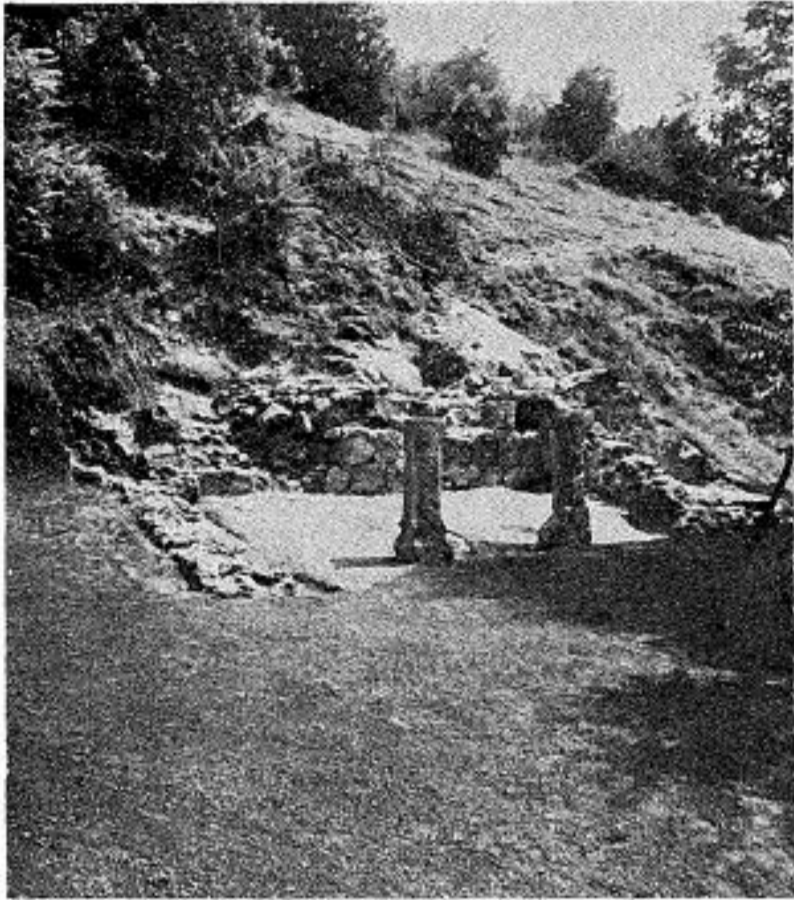
Врста кровне конструкције, као и начин покривања, исти су као код осталих грађевина ове целине (сл. 20).

Важво је напоменути да се између кухиње и трпезарије, на простору непосредно испод падине, образовао културни слој са металним алаткама — ножићима — а нађен је и један фрагмент металне посуде, која је била позла-

³⁷ А. К. Орландос, *наведено дело*, 32, 36, 39.

³⁸ *Исто*, 68 (сл. 94); 77 (сл. 102); 78 (сл. 103).

Сл. 22. а) Откривени остаци кухиње (снимак М. Дедића).

Fig. 22. a) Vestiges découverts de la cuisine, (photo M. Dedić).

б) Остаци кухиње после конзерваторских радова (снимак С. Мојсиловић).

b) Vestiges de la cuisine après les travaux de conservation. (photo S. Mojsilović).

ћена, са перфорацијом у облику четворолиста.³⁹ На основу налаза, та површина је идентификована као економски простор манастира, који је могао бити наткривен неком дрвеном конструкцијом на стубовима. Ово остаје само претпоставка.

Све грађевине комплекса су од ломљеног и притесаног камена. Прозорски отвори, врата и камини су од лепо обрађеног жутог пешчара. Профилисани отвори врата су затварани лучно. Обрађени прозорски отвори су решавани као бифора — код грађевине у северној зони, или архитравно — у манастирској трпезарији. Код лучних отвора је изведен сегментни лук над посебно профилисаним ослонцима, који имају косу належућу површину. Отвор бифоре је решен помоћу преломљених лукова чији су центри кривина обрнути — конвексни, односно конкавни. Неки елементи профилације у камену одговарају истим решењима у дрвету (обрада конзола камина).

Опус зидања грађевина је неуобичајен. Велики камени комади су постављани вертикално, док је унутрашњи простор био испуњен трпанцем. Исти начин зидања срећемо на здањима на локалитету Кастаљан, затим на цркви у Стојнику,⁴⁰ а овако је изграђен и један део северо-

³⁹ Уп. S. Mojsilović, *Pavlovac — manastirski kompleks u Koraćici na Kosmaju*, 139.

⁴⁰ М. Поповић, *Stojnik — lok. Pećine*, *Arheološki pregled* 8, 1966 (1967), 170.

источног бедема доњег града београдске тврђаве.⁴¹ Сигурно је да одређена врста камена налаже и одговарајући Начин зидања, али се поред ове чињенице намеће и могућност постојања одређене локалне мајсторске групе која је неговала такав начин зидања.

Покушавајући да одредимо стилске особености архитектуре профаних зграда у манастиру у Павловцима, отварамо једно још неистражено поглавље средњовековне архитектуре у Србији. Профана зграда се може проучавати као градитељско остварење у осквиру целине; може се поредити с црквеним здањем, али само у вези са декоративном пластиком и неким карактеристичним архитектонским елементима. Много шире, ту архитектуру можемо посматрати у оквиру региона, што би одредило њено место у општем развоју средњовековне архитектуре у Србији.

Разлог за поређење секундарне и декоративне архитектонске пластике профаних грађевина са архитектонским елементима цркве, произлази из потребе да се одреди, да ли је јасно дефинисана архитектура цркве имала одјека на објектима профане намене. Лишена многих декоративних обележја која је стилски везују за епоху, задржавајући само примарну карактеристику исказану у хоризонталном плану, манастирска црква у Павловцима не представља карактеристичан примерак.

Ниједан од секундарних архитектонских елемената који припадају цркви, нема паралелу на профаним објектима. Једино врста и начин обраде употребљеног камена, од кога су израђени елементи прозора, венаца, лукова и допзорника, указују на истоветност зидања цркве и осталих објеката.

Проучавање профаних зграда у оквиру региона и тражење паралела на ширем подручју, у овом тренутку не може да пружи жељене резултате. Предузета скромна теренска истраживања профаних објеката су сасвим на почетку. Данас нам нису познате ни основне архитектонске карактеристике ових грађевина, а њихово упоредно проучавање, на овом степену, не може да пружи праве исходе. Зато и наш покушај одређивања архитектонских особености профаних зграда у Павловцима не даје реалну слику стања, већ представља покушај отварања проблема.

Најближа паралела примарном архитектонском решењу профаних објеката у Павловцима је грађевина идентификована као трпезарија у комплексу манастира Кастаљана, који припада истом периоду. Ова грађевина, сличног типа основе са објектима нашег манастира, има исте секундарне архитектонске елементе.⁴² Прозори решени као бифоре код Кастаљана, по начину обраде и профили су једнаки павловачким. Осим наведених, једини нама познати тип бифоре

који је припадао профаној грађевини је из познијег доба и налази се на дворани у Смедереву (сл. 7). Иако сличног конструктивног решења, по начину обраде и по изведеној профилицији, ови отвори се разликују. Архитектонско обликовање другог типа отвора који налазимо у Павловцима (трпезарија), као и начин ослањања надвратних лукова, подсећа на поједностављена решења која срећемо у готичкој архитектури. Томе би нарочито ишао у прилог профил допзорника, који има далеку паралелу у профилима истог типа на профаним објектима у комплексу царске палате у Будиму (сл. 15).⁴³ Ови елементи овакако још немају чвршћег основа за утврђивање хронолошких паралела.

Архитектонске особености сакралне и профаних грађевина у манастирском комплексу у Павловцима потврђују сложеност проблема одређивања порекла моравског градитељства. Манастирска целина у Павловцима мора се посматрати у оквиру већ раније изнете тезе о разнородности утицаја, сажетих у моравском градитељству.⁴⁴ Архитектонско решење манастирске цркве, њен камени украс (розете) и прецизна обрада камених профилисаних делова венаца, лукова и отвора указују на мешање локалног градитељског искуства са оним из Приморја.⁴⁵ Прозорски отвори (бифоре) профане грађевине, по својој профилицији, указују на оне оријенталне елементе који су присутни у моравском стваралаштву, док прозорски отвори трпезарије имају своје готичке паралеле. У византијском свету, на палати Палеолога у Мистри,⁴⁶ срећемо сличне оријенталне профиле прозорских отвора, док се истовремено у Дубровнику и Котору граде *fenestra saracineschas*⁴⁷ Профилиција отвора и декоративни украс на сакралним моравским грађевинама (Раваници, Руденици, Каленићу и др.), такође доказују сажимање разнородних утицаја.

⁴¹ М. Поповић, *Утврђене средњовековне капије на североисточном бедуу Београдског града*, Београдска тврђава IV, Саопштења Завода за заштиту споменика културе града Београда, Београд; 1970/18.

⁴² Г. Марјановић—Вујовић, *наведено дело*, 85.

⁴³ L. Gervich, *A Budai vár feltârâsa*, Budapest 1966.

⁴⁴ В. Ј. Бурић, *Настанак градитељског стила моравске школе*, Зборник за ликовне уметности 1, Матица Српска (Нови Сад, 1965), 35—64.

V. Korać, *Les origines de l'architecture de l'école de la Morava*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 157—168; Јованка Максимовић, *Моравска скулптура*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 181—188.

⁴⁵ С. Fisković, *Dubrovački i primorski graditelji XIII—XVI stoleća u Srbiji, Bosni i Hercegovini*, Peristil 5 (Zagreb 1962), 36; В. Ј. Бурић, *Дубровачки градитељи у Србији средњег века*, Зборник за ликовне уметности 3 (1967), 87—103.

⁴⁶ Cf. С. Mango, *Byzantine Architecture*, New York 1976., 290.

⁴⁷ С. Fisković, *Prvi poznati dubrovački graditelji*, Dubrovnik 1955, 78.

Архитектура манастирских грађевина у Павловцима представља још један пример моравског градитељства, који доприноси стварању целовите слике о оновременој архитектури. Можда ће павловачка и кастаљанска бифора, заједно са исходима будућих истраживања, представљати један од вредних доказа транспоновања сопствене градитељске традиције у архитектонска остварења из XVI века.⁴⁸

У овом тренутку се морамо мирити са чињеницом да питање архитектуре профаних зграда у Павловцима, њено порекло и њено место у ок-

виру развоја средњовековног градитељства, још остаје отворено.

Циљ свих ових покушаја идеалне реконструкције објеката јесте сагледавање профаног архитектонског наслеђа манастирске целине.

Исход извршеиог истраживања није коначан. Средњовековне профане зграде у Павловцима су данас делимично обновљене. Обнова је извршена до оног степена за који смо били сигурни да има поуздану научну основу (сл. 21 и 22).

Monastère médiéval à Pavlovci au Kosmaj
— étude architectonique et d'emplacement

SVETLANA MOJSILOVIĆ

Le complexe monastique à Pavlovci au Kosmaj, est chronologiquement évalué comme étant un espace spatial du début du XVe siècle. Le monastère comprend en plus, de l'église, trois édifices profanes. Il a été construit dans le voisinage immédiat des communications médiévales, qui de Belgrade, à travers le Kosmaj, conduisait vers les régions méridionales de la Serbie du Moyen — âge.

Le fondateur de ce monastère est pour l'instant inconnu. Une lettre du despote Stéphane Lazarević, écrite en 1424, à Pavlovci, (ПАВЛОВЦЕХ), n'est pas une preuve suffisante sur base de laquelle l'on pourrait affirmer que c'est le despote luimême qui en est le fondateur.

L'agglomération monastique se développa dans l'espace comme un étroit noyau monacal, avec des édifices rattachés directement à l'église et plus loin, qui englobait, l'espace du village médiéval. L'étroite organisation d'espace monastique est, caractérisée par une suite de bâtiments parallèles entre eux, appuyés d'un côté au rocher, et de l'autre, limité par le lit de la rivière. Une telle planification de l'agglomération monastique, considéré dans le cadre de la genèse de l'espace monastique sur le territoire de la Serbie médiévale, représente une solution atypique de l'étendue, car le concept du schéma circulaire connu depuis le XIIe siècle, sur une très large surface, ne se renouvelle pas. La libre disposition de l'étendue de notre monastère, est fort probablement conditionnée par les changements qui sont caractéristiques pour la fin du XIVe et le début du XVe siècle sur le territoire de la Serbie médiévale.

Malgré quelques caractéristiques de disposition qui montrent, que, le monastère de Pavlovci offre une nouvelle solution d'étendue, il possède aussi des éléments traditionnels, d'organisation de cette étendue, qui sont caractéristiques pour l'ensemble monastique. C'est avant tout, la disposition de l'espace central sur lequel l'église domine, — au centre du système. Les édifices des côtés latéraux au nord et au sud sont encadrés par l'église, en créant également un schéma classique de la réparation de l'étendue, pendant que la partie économique se développe parallèlement à cette zone, du côté sud. Dans le cadre de la disposition iconographique du monastère, la première zone répondrait à l'espace destiné au culte, et la seconde, à l'espace complémentaire. L'une des

questions principales dans ce cas, est de connaître l'enceinte du monastère et son entrée. Dans le monastère à Pavlovci, l'enceinte du côté oriental est formée par une pente verticale rocheuse, pendant que les côtés sud et nord, sont fermés par des constructions et la limite à l'ouest, — vers le ruisseau,

— pourrait être démarquée par une construction en bois. On entrait dans le monastère du côté nord-est, entre les rochers et des édifices en pierre. Un ensemble spatial ainsi conçu est chronologiquement déterminé par l'église comme édifice primaire. Etant construite comme un bâtiment sacré à trois conques avec un narthex à plan réduit et une coupole posée au centre, construits en même temps, l'église du monastère fait partie des édifices de l'école d'architecture de la Morava. Sur base de ses caractéristiques spatiales et architectoniques, les autres bâtiments dans le complexe sont désignés pour être: des maisons de logement (au nord de l'église), le réfectoire (au sud de l'église), et la cuisine avec l'office (au sud du réfectoire). Tous ces bâtiments sont des édifices construits en pierres grossières. Les pierres plus finement travaillées furent employées seulement pour la construction des ouvertures de fenêtres, des portes et des cheminées en pierre à l'étage du réfectoire.

Les particularités architectoniques des bâtiments profanes du monastère n'ont pu être aperçus que seulement après leur reconstruction. Le procédé consistait dans le rattachement des vestiges des constructions,

— forme primaire des sculptures, — avec des trouvailles isolées d'éléments architectoniques pour chaque édifice séparément. Tous les essais d'une reconstruction idéale ont été créés dans le but d'apprendre à connaître cet héritage architectonique profane de l'ensemble monastique.

Les bâtiments médiévaux profanes du monastère à Pavlovci, sont de nos jours en partie renouvelés. Cette restauration a été exécutée jusqu'au degré pour lequel nous étions sûrs qu'il a une base scientifiquement certaine.

⁴⁸ На неким објектима, датованим као грађевине из XVI века, постоје прозорски отвори исте профилације. (Прозор манастирске цркве манастира Озрена, или ниша ђаконика у цркви у селу Врбову).